

Zbigniew Lechowicz

Capellam Sancte Crucis in ipsa Luchicia Kaplica Św. Krzyża w średniowiecznej Łęczycy. Stan badań archeologicznych i perspektywy poznawcze

Capellam Sancte Crucis in Ipsa Luchicia
Chapel of the Holy Cross in Medieval Łęczycza
The State of Archaeological Research
and Cognitive Perspectives

Abstrakt: Celem artykułu jest usytuowanie w przestrzeni aglomeracji tumsko-łęczyckiej znanych od dawna i badanych ostatnimi laty stanowisk na zachodnim brzegu Bzury. Stanowiska Łęczycza–Emaus i Kępa Łęczycza–Dzierzbietów badane były przez ekipę IHKM Łódź w połowie ubiegłego wieku. W XXI w. przeprowadzono kolejne badania wykopaliskowe na tych stanowiskach. Ich wyniki starano się przedstawić w szerszym kontekście osadniczym oraz ocenić aktualny stan badań. Podstawowe problemy to ustalenie liczby funkcjonujących osad otwartych i miejsc, w jakich były zlokalizowane, a także roli składników sakralnych – świątyń i cmentarzysk w zdeterminowanej przyrodniczo i politycznie topografii wczesnośredniowiecznej aglomeracji.

Kaplica p.w. Św. Krzyża na Starym Mieście pojawia się w źródłach pisanych w 1235 r., wzmiankowana jest w dokumentach z lat 1299, 1323, 1345 oraz 1396 r., pojawia się w źródłach pisanych w 1550 r. Jako opuszczony (*deserta*) kościół pomocniczy wymieniony został w wizytacji archidiaconatu łęczyckiego w 1759 r. W latach trzydziestych XIX w. wzniesiono kaplicę. W XX w. był tu już tylko krzyż, zlokalizowany w miejscu dawnego kościoła i w sąsiedztwie sadzawki lub źródła.

Stanowił on cel ostatnich „emausowych” spacerów i przetrwał do II wojny światowej.

W 1235 r. krakowski archidiacon Gumpert przekazał klasztorowi cystersów w Wąchocuku wieś Błonie leżącą „za Łęczyczą” oraz kaplicę Św. Krzyża leżącą w „samej Łęczycy” ze wszystkim, co do niej należało. Darowizna ta uzyskała zgodę komesa Mściwoja, kasztelana oświęcimskiego, brata archidiacona. Sądząc po tym, że prawem własności dysponowali dwaj bracia, było ono efektem dziedziczenia po ojcu lub matce. Pozwala to łączyć fundację kaplicy z wiekiem XII.

Badania w 2014 r. potwierdziły, że tzw. cmentarzysko Emaus jest cmentarzem przykościelnym staromiejskiej kaplicy Św. Krzyża. Zastosowane metody nieinwazyjne przed weryfikacją wykopaliskową dały obiecujące wyniki. Uzyskany obraz graficzny był bardzo sugestywny, ale po inwazyjnej eksploracji okazał się niewiarygodny. Zaburzony został przez nawieziony gruz, ferromagnetyczne odpady, które spowodowały, że jakość uzyskanych danych nie była wystarczająca dla architektonicznych rekonstrukcji przestrzennych. W badanym wykopaliskowo obszarze nie udało się połączyć znalezisk kamieni w przekonujący rzut fundamentowy bryły. Nie znajdowały się w miejscach pierwotnych, były rozwleczone przez

wieloletnią orkę. Wydaje się pewnym, że kaplica we wszystkich fazach była wzniesiona z drewna.

Elementem analizy przestrzennej do lokalizacji kaplicy jest układ, zagęszczenie i datowanie pochówków. Sądząc po wyposażeniu, najstarsze pochówki występujące w regularnym układzie znajdowały się w wykopach A. Abramowicza i wykopie i T. Poklewskiego. Na północ od nich należy domyślać się lokalizacji kaplicy. Taką lokalizację potwierdza odnaleziony w 2014 r. ślad

po krzyżu oraz koncentracja dużych głazów. Zadokumentowane ossuaria i ślady po punktowych, nieciągłych fundamentach przecinających pochówki szkieletowe to zapewne pozostałości kilku nowożytnych kaplic bądź kapliczek cmentarnych. Istnieje szansa uściślenia rzutów kolejnych budowli przy dostępie do archiwalnej dokumentacji, choć bardziej wiarygodnym rozwiązaniem byłyby szerokopłaszczyznowe eksploracje.

Słowa kluczowe: Łęczycza, średniowiecze, kaplica Św. Krzyża, badania archeologiczne

---

Wieloletnie zainteresowanie łódzkich ośrodków akademickich dziejami Łęczycy, widoczne w liczbie publikacji na jej temat, zasługuje na odrębną rozprawę. Impionującą ich liczbę zestawili m.in. Jan Szymczak (Szymczak 2012: 12–40) oraz Leszek Kajzer (Kajzer 2012: 383–393; 2013: 127–146; 2016a: 7–26; 2016b: 187–204), co zwalnia mnie z obowiązku ich przytoczenia.

Aglomeracja osadnicza tumsko-łęczycka powstała w miejscu zwanym *paludes lancicensis*, czyli błota łęczyckie. Określeniem tym oznaczono równoleżnikowe zwężenie zabagnionej Pradoliny Warszawsko-Berlińskiej (poprzecznie do osi morfologicznej pradoliny biegnie dział wodny dorzecza Odry i Wisły – rzeki Ner i Bzura). Pod dzisiejszą Łęczycą szeroka na kilka kilometrów pradolina zwęża się do szerokości około 1–1,5 km. Geomorfologiczny determinizm spowodował, iż już w okresie pradziejowym przewężenie pradoliny wykorzystane było jako jedyna dogodna przeprawa na szlaku łączącym Pomorze, Wielkopolskę i Kujawy z południem Polski. Intensywne osadnictwo wokół Łęczycy rozwinęło się w okresie wpływów rzymskich i wczesnego średniowiecza. Przeprawę wyznaczała położona na północnej krawędzi pradoliny miejscowość Topola (określona w 1302 r. jako *leżąca super paludem in fine pontis*), na południowej krawędzi pradoliny leżał zespół osad przedlokacyjnych, m.in. Stare Miasto. Na wschód przez dolinę rzeki Bzury, wzdłuż południowej krawędzi pradoliny, prowadził szlak przez Górę św. Małgorzaty do Piątku i Łowicza, a dalej do kolejnych mazowieckich ośrodków nadwiślańskich. Na zachód szlak drożny wiódł przez Leżnicę, Mniszki, Krzepocinek, w kierunkach Sieradz–Spicymierz–Uniejów.

Rozprawa Stanisława Zajączkowskiego (1976: 83–125) o przejściach przez błota łęczyckie w średniowieczu wskazała geograficzne uwarunkowania funkcjonowania tego węzła komunikacyjnego i pozostaje ikoną klasycznej geografii historycznej. Teza tego Autora o zdeterminowanej warunkami naturalnymi lokalizacji łęczyckiej aglomeracji osadniczej została powszechnie przyjęta w literaturze, a powtarzają ją

także autorzy ostatnich publikacji. Jej rolę w południowych kierunkach podróży podnosił Jerzy Augustyniak przy omawianiu wczesnośredniowiecznych przepraw przez Pilicę w Inowłodzu i Sulejowie (Augustyniak 2005; 2014). Na szlakach handlowych prowadzących przez południowe rubieże prowincji łęczyckiej, z grodami w Żarnowie i Skrzynnie, do Sandomierza oraz Lublina i dalej na Ruś powstały wczesne romańskie murowane obiekty sakralne (Lechowicz 2010: 31–55; 2011: 30–32).

W XII w. aglomeracja tumsko-łęczycka składała się z kilku składników: grodu i osad przygodowych, których liczba i chronologia nie zostały jeszcze ostatecznie określone, kolegiaty wraz z osadą wiejską (być może w pewnej fazie targową), kościoła drewnianego p.w. św. Mikołaja w Tumie, zespołu osad staromiejskich z kościołem Św. Krzyża (Ostrów, Emaus i młyn staromiejski) w przedlokacyjnej Łęczycy, osady otwartej z kościołem p.w. św. Bartłomieja w Topoli oraz osady i kaplicy p.w. Najświętszej Marii Panny w Górze (*in monte apud Lancicia*). Wszystkie te elementy połączone były licznymi drogami, mostami i gołbami, wokół których istniało kilka tabern, jak do tej pory inicjalnie rozpoznanych metodą archeologiczną (Zajączkowski 1964: 54–69).

W 2012 r. Narodowy Instytut Dziedzictwa Oddział w Łodzi opracował studium wartości kulturowych otoczenia grodu i kolegiaty w miejscowości Tum. W jego ramach dokonał rozpoznania terenowego i analizy stanu badań obszaru miejscowości Tum.

Badany teren znajduje się w obszarze arkusza AZP nr 60-49, w obrębie którego zarejestrowano 131 stanowisk archeologicznych. Weryfikacyjną penetracją objęto tylko część arkusza AZP o powierzchni około 5 km². Jest to obszar wsi Tum dochodzący na zachodzie do łęczyckiego Starego Miasta. W efekcie na poddanym penetracji obszarze ujawniono 49 stanowisk archeologicznych, czterech kolejnych znanych z badań AZP nie potwierdzono w terenie z powodu ich niedostępności – pokrycia roślinnego o zaawansowanym stanie wegetacji.

Na 30 stanowiskach stwierdzono obecność fragmentów naczyń z okresu wczesnego średniowiecza, ale tylko na 11 z nich był to materiał dominujący, występujący w liczbie powyżej 10 sztuk (stanowiska nr na mapie 25, 27, 28, 29, 30, 33, 37, 42, 43, 46, 47).

Na 22 stanowiskach zarejestrowano materiały z okresu późnego średniowiecza i nowożytności, ale tylko na ośmiu z nich był to materiał w ilości większej niż 15 sztuk (stanowiska nr na mapie: 24, 25, 27, 28, 29, 30, 34, 45 oraz 48). Na sześciu stanowiskach poza fragmentami ceramiki naczyniowej stwierdzono występowanie fragmentów kaffi o stylizyce późnorennesansowej – są to stanowiska nr na mapie: 1 (4 fr. kaffi), 25 (10 fr. kaffi), 27 (17 fr. kaffi), 28 (6 fr. kaffi), 29 (7 fr. kaffi), 41 (1 fr. kaffi).

Na 20 stanowiskach stwierdzono obecność zarówno materiału wczesnośredniowiecznego, jak i późnośredniowiecznego, ale tylko na siedmiu występował w liczbie większej niż 20 sztuk (są to stanowiska nr 1, 2, 25, 27, 28, 29 oraz 30; ryc. 1).

Ryc. 1. Mapa stanowisk archeologicznych na tle mapy Tumu z 1793 r. Opracowanie NID Łódź z uzupełnieniami Z. Lechowicza. Stanowiska, których obszar wypełniono szarością, datowane są na okres wczesnośredniowieczny. Owalny kontur liniowy obejmuje obszar Starego Miasta i osady wczesnośredniowiecznej, w obrębie której zaznaczono kolejne składniki: A – kaplica Św. Krzyża, B – młyn z tzw. falsyfikatu trzemeszeńskiego, zwany później staromiejskim, C – osada Ostrów z tzw. falsyfikatu trzemeszeńskiego, zwana później Golutowem oraz Wójcikami.

Historia badań w Tumie związana z kolegiatą i grodziskiem liczy już blisko półtora wieku, lecz najbardziej znaczące efekty przyniosły badania rozpoczęte w połowie ubiegłego stulecia. W roku 1948 szeroko zakrojone badania wykopaliskowe na grodzisku w Tumie rozpoczął zespół z Muzeum Prehistorycznego w Łodzi pod kierunkiem K. Jażdżewskiego. W drugim sezonie badania odbywały się już w ramach Kierownictwa Badań nad Początkami Państwa Polskiego. W ostatnich sezonach prac terenowych 1954–1955 organizacyjnie badania podporządkowane były Zakładowi Archeologii Polski Instytutu Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk w Łodzi. Od 1950 r. kierownikiem badań był A. Nadolski. Wyniki badań były wielokrotnie sygnalizowane w literaturze przedmiotu (Nadolski 1952: 171–179; 1955: 276–27; Nadolski i in. 1966; 1989; 2003).

W 2009 r. eksploracje archeologiczne grodziska rozpoczęło Muzeum Archeologiczno-Etnograficzne w Łodzi, a kierował nimi R. Grygla. Efekty polidyscyplinarnych badań zawiera wydana w 2014 r. monografia (Grygiel, Jurek 2014).

Podczas remontu kolegiaty, w latach 1954–1956, pod kierownictwem A. Nadolskiego przeprowadzone zostały badania archeologiczne (Nadolski i in. 1960).

Głównym ich celem było znalezienie *abbatio Sancte Marie in castello Lancicie*, znanego z bulli gnieźnieńskiej z 1136 r., na którego ślady nie natrafiono na badanym grodzisku. Penetracje archeologiczne obejmowały przede wszystkim nawę główną wraz z obu apsydami. Pozostałe partie wnętrza oraz obszar przyległy do kolegiaty rozpoznano wykopami sondażowymi. Łącznie powierzchnia wykopów liczyła 475 m².

W zachodniej i centralnej partii nawy odsłonięte zostały pozostałości starszej od kolegiaty budowli kamiennej. Stan zachowania odsłoniętych relikwów był zróżnicowany. Zniszczenia spowodowały fundamenty filarów międzynawowych kolegiaty oraz murowane komory grobowe w jej wnętrzu. Najslabiej zachowana była wschodnia partia budowli, duże ubytki stwierdzono także w południowej jej ścianie. Analiza zachowanej substancji murowanej pozwoliła badaczom wydzielić dwie fazy budowlane.

Podsumowując swe odkrycia, badacze uznali je za pozostałość klasztoru *abbatio* wymienionej w bulli gnieźnieńskiej. Klasztor miał funkcjonować od przełomu X/XI w. aż do 1140 r., kiedy go rozebrano w związku z budową kolegiaty (Nadolski i in. 1960: 68–73; Poklewski-Koziół 1997: 76).

W 1960 r. A. Nadolski, podsumowując badania archeologiczne z lat 1954–1956, stwierdził:

Obraz prac badawczych prowadzonych w kościele tumskim nie byłby jednak pełny, gdybyśmy ograniczyli się wyłącznie tylko do omówienia znalezisk związanych z opactwem. Z tego też względu należy bodaj pokrótce wspomnieć o tych odkryciach, które łączą się z samą kolegiatą i rzucają często nowe światło na jej dzieje. Warto tu więc wymienić stwierdzenie śladów romańskiej przebudowy kościoła, które dotychczas uszły uwadze historyków architektury. Równie interesujące było odsłonięcie relikwów gotyckiego lektorium. Wreszcie powiedzieć trzeba o niekiedy bardzo ciekawych romańskich detalach architektonicznych odnalezionych w naszych wykopach (Nadolski i in. 1960: 9).

Zasygnalizowane wyżej, ale nigdy niepublikowane odkrycia znalazły potwierdzenie blisko pół wieku później. Rozpoczęte w 2000 r. planowe prace konserwatorskie w i wokół kolegiaty, kierowane przez A. Kosa, spowodowały potrzebę nadzoru archeologicznego. Z ramienia WUOZ nadzór ten sprawowali K. Gowin i K. Starecka.

W trakcie nadzoru nad pracami ziemnymi związanymi z zakładaniem izolacji przeciwwilgotnościowej na zewnętrznym licu fundamentu kolegiaty zadokumentowano kilka istotnych danych. Między apsydą zachodnią a wieżą północną odsłonięto nieznany odcinek fundamentu kamiennego, podobny zadokumentowano w elewacji północnej między kruchtą a wieżą (Starecka 2002). K. Gowin w 2002 r. założył dwa niewielkie wykopy w wieży północnej i między nią i apsydą zachodnią.

Zadokumentował w nich przebieg nieznanych wcześniej fundamentów (Gowin 2002). Tenże archeolog w 2003 r. przeprowadził badania w kruchcie kolegiaty, ujawniając m.in. kilka pochówków szkieletowych (Gowin 2003).

Odkrycia te zasygnalizował w najnowszym katalogu Z. Świechowski (2009: 556). J. Sikora z kolei, opierając się na analizie struktury muru w apsydzie zachodniej kolegiaty, uznał, iż masyw zachodni powstał w dwóch fazach budowlanych (Sikora 2009: ryc. 21).

Podsumowując stan badań nad kolegiatą, należy stwierdzić, iż jest on dalece niezadowolający, a najwybitniejsze dzieło architektury romańskiej w regionie nie doczekało się aktualnej monografii.

Odrębnym zagadnieniem jest brak pełnej publikacji pochówków wyeksplorowanych w obrębie kolegiaty. Z ogólnej liczby 172 zadokumentowanych grobów opublikowano tylko cztery (Cielkiński 1949: 31–34; Abramowicz i in. 1973). Olbrzymi potencjał tych znalezisk ukazała E. Dąbrowska, która przekonująco zinterpretowała grób nr 1 jako pochówek arcybiskupa Henryka Kietlicza (Dąbrowska 2008: 57–69).

Otoczenie kolegiaty jest dość istotne w interpretacji jej rangi, ale także synodalnej funkcji w metropolii gnieźnieńskiej. Te aspekty dotychczasowych badań dość słabo zarysowane były w literaturze przedmiotu. Kolegiatę otacza mur cmentarny wzniesiony na planie regularnego ośmioboku (prostokąta o wymiarach 65 x 55 m, ze ściętymi narożnikami). W murze zachowały się dwie bramy wykonane z cegły, większa w murze północnym, umieszczona na osi kruchty kolegiaty, oraz zachodnia, znacznie mniejsza, umieszczona na środku zachodniego odcinka muru. Architektonicznie i materiałowo obie bramy mieszczą się w okresie przełomu późnego baroku i klasycyzmu – więc powstały zapewne w miejscu starszych otworów w okresie przebudowy „schroegerowskiej” w latach 1782–1786.

Otoczenie świątyni poddane było kilkukrotnym penetracjom archeologicznym. W większości skoncentrowane były one w przestrzeni wyznaczonej przez mur otaczający cmentarz przykościelny, a tylko dwukrotnie, w partii południowej, na zewnątrz muru do Kanału Tumskiego.

Po raz pierwszy badania otoczenia kolegiaty przeprowadzono w czasie, gdy eksplorowano jej wnętrze – w latach 1954–1956. Na zewnątrz jej murów usytuowano osiem wykopów sondażowych. Ustalono wówczas, że wokół świątyni zalegają liczne pochówki szkieletowe. Ustalono układ stratygraficzny i sposoby użytkowania obszaru. W warstwach natrafiono na pradziejowy materiał zabytkowy, nie zidentyfikowano jednak obiektów z tego okresu. Natrafiono natomiast na relikty obiektów osadniczych, najczęściej w postaci jam pochodzących z okresu wczesnego średniowiecza. Analiza relacji stratygraficznych i ruchomego materiału zabytkowego pozwoliła badaczom stwierdzić, iż przed wzniesieniem opactwa funkcjonowała tu osada wiejska. Co ciekawe, w wykopach zadokumentowano

obecność rowu, być może suchej fosy wokół kolegiaty, wypełnionego młodszymi uwarstwieniami.

Zadokumentowano także skupiska odłupków granitowych i resztek piaskowca, poświadczające przygotowanie i obróbkę surowca kamiennego na miejscu budowy (Nadolski i in. 1960: 16–18, ryc. 11).

W związku z rozpoczęciem prac konserwatorskich w 1996 r. nadzór archeologiczny nad budową systemu odwodnienia pełniła ekipa Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk Oddział w Łodzi. Zadokumentowano wówczas układ warstw zarówno cmentarza przykościelnego w obrębie muru, jak i na południe od niego, w kierunku koryta Kanału Tumskiego. Wykop odwadniający miał 72 m długości i szerokość 0,9–1,0 m (Sprawozdanie IAiEPAN Łódź 1996). Nadzory związane z obniżeniem poziomu użytkowego i położeniem nowej nawierzchni wokół kolegiaty w obrębie muru nadzorował w 2004 r. K. Gowin (2004).

W 2005 r. badania o charakterze interwencyjnym na terenie cmentarza przykościelnego przed kruchtą wejściową przeprowadził zespół Instytutu Archeologii UŁ i WUOZ Delegatura w Skierniewicach (Ginter i in. 2007: 225–241). Wyeksplorowano wykop o powierzchni 56,95 m², w którym zadokumentowano 68 grobów. Pod warstwą grobową zarejestrowano obecność poziomu osadniczego i fragment przekopu rozpoznanego wcześniej, w 1956 r., przez badaczy opactwa. Pozyskano fragmenty detali architektonicznych oraz nielicznych militariów (Ginter i in. 2007: 231–233).

Poza terenem cmentarza przykościelnego na południe od muru kościelnego w stronę koryta Kanału Tumskiego dwukrotnie dokonano rozpoznania wykopaliskowego.

W 1957 r. w poszukiwaniu zasięgu osady wyprzedzającej powstanie opactwa badania sondażowe przeprowadził IHKM Łódź pod kierunkiem A. Abramowicza. W tymże roku wytyczone zostały na południe od muru kościelnego, na przedłużeniu wykopów z 1956 r.

W osi symetrii nawy południowej kolegiaty założono pięć wykopów o długości 10 m i szerokości 2 m, oddzielonych metrowymi murkami profilowymi. W trakcie eksploracji zadokumentowano siedem jam wczesnośredniowiecznych, w których wystąpił liczny materiał zabytkowy. W odcinku CII, około 18 m na południe od muru cmentarnego, zadokumentowano narożnik naziemnego budynku wzniesionego w konstrukcji zrębowej (wstępne datowanie to połowa X–XI w.). Ślady kolejnego budynku naziemnego w postaci skupiska polepy, gliny i węgla drzewnych odkryto w południowej części odcinka CIII.

W odcinku CIV zadokumentowano „późny wkop” w partiach spągowych, zawierający duże ilości gruzu ceglanego i dachówek ceramicznych. W następnym odcinku CV, w jego północnej partii, zadokumentowano „soczewkę” gruzu ceglano-wapiennego. Autor sprawozdania określił te ostatnie znaleziska jako

pozostałości po rozebranych przez chłopów fundamentach budowli powstałych po 1294 r., związanych z ośrodkiem kościelnym.

Podsumowując zwięzłe sprawozdanie, stwierdził, iż osada wczesnośrednio-wieczna rozłożona wokół kolegiaty nie miała charakteru obronnego i dotrwała do końca XIII w., czyli najazdu litewskiego Witenesa (Abramowicz 1960: 77–81).

Kolejne działania archeologiczne w 1996 r. miały charakter nadzoru nad rowem odwadniającym, prowadziła je wspomniana wyżej ekipa z IAIEPAN w Łodzi. Nadzorowany rów biegł równolegle do wykopów z 1957 r., w odległości około 20 m na zachód od nich. Miał długość około 61 m – od muru cmentarza do Kanału Tumskiego. Zadokumentowano jego profil zachodni. Czytelne są w nim relikty dwóch budynków. Pierwszy znajdował się w odległości około 12 m na południe od muru, miał około 6,5 m szerokości. W profilu manifestował się przez skupisko gruzu ceglanego oraz warstw gliny i spalenizny, nie wystąpił ruchomy materiał ceramiczny. Drugi znajdował się około 27 m na południe od muru, miał około 8,5 m szerokości. W profilu manifestował się jako skupisko gruzu ceglanego, kamieni i spalenizny. Natrafiono na materiał ceramiczny – fragmenty naczyń o wypale redukcyjnym oraz utleniającym, zdobione dookólnymi żłobkami. Autor sprawozdania wstępnie datował te znaleziska na XIV–XV w. Oba skupiska zinterpretował jako pozostałości po obiektach budowlanych (Sprawozdanie 1996: 2).

Analizując sprawozdania z badań w 1957 r. i nadzoru z 1996 r., dość wyraź- nie widać, iż, poza cmentarzem przy kolegiacie, na południe od muru istniała trwała zabudowa, od okresu wczesnego średniowiecza drewniana, zaś od pełni średniowiecza i nowożytności murowana. W świetle zebranych danych uznać można, że jest to pozostałość po rezydencji arcybiskupiej. W łączym dworze zmarł w roku 1341 arcybiskup Janisław. Lokalizację dworu określa *Kalendarz Władysławowski* i J. Długosz w *Rocznikach*. Według *Kalendarza in Lancicia in domo sua circa ecclesia*, J. Długosza *in curia archiepiscopali Lanciciensis circa ecclesiam collegiatam sita* (cytuję za Zajązkowscy 1970: 151).

Zespół rezydencji arcybiskupiej w przestrzeni Tumu potwierdziły badania powierzchniowe. Jest to stanowisko oznaczone na mapie zbiorczej nr 27. Na jego powierzchni wystąpił liczny materiał zabytkowy ukazujący ciągłość użytkowa- nia od wczesnego średniowiecza po czasy nowożytne. Ostatnim, najmłodszym dokumentem kartograficznym ukazującym zabudowę wokół kolegiaty jest plan Tumu z lat 1796–1798. Wyraźnie widoczny jest na nim duży prostokątny budynek o wymiarach około 25 x 10 m, będący zapewne ostatnim dworem arcybiskupim. Towarzysząca mu zabudowa w postaci kilku mniejszych budynków zgrupowana jest na zachód i południe od muru cmentarnego kolegiaty. Zespół ten, zapewne ogrodzony, skomunikowany był z kolegiatą przez bramę umieszczoną w zachod- niej kurtynie muru, tradycyjnie zwaną bramą arcybiskupią.

Kościół św. Mikołaja usytuowany jest równolegle do północnej elewacji kolegiaty. Historycy przyjmują, że mógł powstać w połowie XII w. Potwierdzenie w źródłach pisanych posiada od XIV w. Był kościołem parafialnym dla wsi: Tum, Michałowice, Witaszewice oraz Mętlew. Rektorami parafii byli wikariusze wieczyści kolegiaty. Przy kościele znajdował się cmentarz parafialny, dwór plebański i gospodarstwo wraz z zabudowaniami. Dzisiejszy kościół to budynek drewniany, konstrukcji zrębowej, oszalowany deskami. Jest to świątynia jednonawowa z węższym, prosto zamkniętym prezbiterium zwróconym na zachód. Zakrystia znajduje się za ołtarzem, ma szerokość równą prezbiterium. Od wschodu do nawy przylega prostokątna kruchta wejściowa. Datowanie obecnej bryły na podstawie daty na belce tęczowej – 1761 r. ustala KZS (KZS 1954, t. 2: 101). W 2002 r., podczas nadzoru nad układaniem linii energetycznej, potwierdzono obecność cmentarza przykościelnego (Starecka 2002b). Do kościoła św. Mikołaja co najmniej od średniowiecza przyłączona była parafia kościoła św. Bartłomieja w Topoli (Łaski, LB, t. 2: 430–431). Współwystępujące świątynie kolegiackie bądź klasztorne i towarzyszące (parafialne?) to zjawisko tak powszechne, że można zaryzykować tezę, iż jest to reguła. Symboliczna opozycja, a może symbioza takich świątyń zawarta jest także w przestrzeni.

Dzisiejszy, poregulacyjny układ wsi Tum jest dosyć prosty. Jest to długa na ponad 2 km ulicówka, rozciągająca się z zachodu na wschód po obu stronach drogi prowadzącej do Góry Świętej Małgorzaty. Jej zachodni kraniec wyznacza kolegiata i kościół p.w. św. Mikołaja, wschodni rozrzedzona zabudowa przy granicy z wsią Podgórzycze. Z krańca zachodniego wybiega droga wiodąca na północ, wzdłuż kościoła św. Mikołaja, do miejscowości Kwiatkówki, gdzie łączy się z drogą Łęczycza–Piątek–Łowicz. Ten kształt przestrzenny powstał w wyniku regulacji rozpoczętych na przełomie XVIII i XIX w. Historyczny układ przestrzenny widoczny jest na kilku już wcześniej wspomnianych planach z końca XVIII w. Szczególnie interesujący jest plan miejscowości opublikowany przez A. Tomczaka na tablicy nr XVI (Tomczak 1966: tab. XVI).

Mimo dość dużej skali tego planu w przestrzeni wsi Tum wyraźnie czytelne są dwa zespoły zabudowy. Pierwszy, w zachodniej części wsi, związany z kolegiatą, drugi, we wschodniej części wsi, z widoczną zabudową włościańską. R. Rosin podaje, iż we wsi Tum w 1789 r. było 60 zagród chłopskich (Rosin, Łęczycza 2001: 182). Odpowiada to liczbie budynków widocznych na omawianym planie, ustawionych w dwóch rzędach. W połowie XVI w. we wsi było 22,5 łana chłopskiego. Wieś lokowana była przed 1361 r. na prawie niemieckim w odmianie średzkiej *villa.... circa ecclesiam sancte Mariae virginis gloriose maiorem Lancicensis, que nominatur Templi*. W tymże roku arcybiskup Jarosław sprzedaje sołectwo, wykupione niedawno od Frączka, Janowi, synowi Miłostawa. W dokumencie tym określa prawa i obowiązki sołtysa oraz mieszkańców. Co ciekawe, precyzuje

wielkość folwarku sołtysiego mającego 3 łany gruntów ornych (KDW, 1456; Zajęczkowski 1970: 151). W oparciu o analizę występowania znalezisk numizmatycznych jej obszar scharakteryzował A. Mikołajczyk. Autor ten doszukiwał się w miejscu koncentracji znalezisk monetarnych z XVI–XVIII w. targu czytelnego także na wyżej wymienionym planie w postaci dość znacznego, niezabudowanego placu. Wschodnia część wsi pozbawiona znalezisk monet według niego nie miała osadnictwa trwałego aż do XIX w. (Mikołajczyk 1987: 30–31). Z ostatnią tezą Autora nie można się zgodzić, albowiem przeczą temu powierzchniowe znaleziska archeologiczne. Na stanowiskach nr 29, 30, 33 wystąpił materiał zabytkowy od wczesnego średniowiecza aż po czasy nowożytne.

Trafne wydają się uwagi A. Mikołajczyka o obecności placu targowego czytelnego na planie, a potwierdzonego znaleziskami numizmatycznymi, choć nigdy miejscowość nie miała charakteru protomiejskiego, ale była miejscem handlu w okresie odpustów i synodów. W okresie pełnego średniowiecza (przed 1361 r.), po lokacji wsi na prawie średzkim, obecność w niej miejsca handlowego potwierdza wspomniany przywilej arcybiskupa dla sołtysa Jana, wspominający dochody z kilku kramów. W XIV w. wymieniony jest młynarz z wsi Tum – młyn zapewne powstał w okresie pierwszej lokacji, albowiem zwykle przywilej na jego budowę otrzymywał sołtys zasadzca. Sądząc po układzie hydrograficznym, śladem po tym młynie może być stanowisko 33 lub 39.

Zespół budynków związanych z funkcjonowaniem kolegiaty znajduje się w zachodniej części dzisiejszej miejscowości Tum. Budynki zgrupowane są wzdłuż boków trójkątnego placu. Podstawę tego trójkąta stanowi zachodnie zamknięcie placu. Na jego osi znajduje się droga do Starego Miasta. Prawdopodobnie przy tym boku, w jego północnej partii, znajdował się folwarczny zespół gospodarczy, a w południowej zabudowania wikariuszy. Zespół ten w trakcie badań powierzchniowych manifestował się jako stanowisko nr 25 na mapie zbiorczej.

Od północy wzdłuż placu znajdowały się zespoły zwane w inwentarzach rezydencjami kanoników. W inwentarzu z końca XVIII w. wymienionych jest dziesięć rezydencji kanoników. Są to stanowiska archeologiczne nr 1–3 i 24. Południowy bok trójkąta tworzy kolegiata z otoczonym murem cmentarzem i z dworem arcybiskupim. W obrębie cmentarza, w jego wschodniej partii, znajdował się dom dla ubogich – szpital. Na wschód od kolegiaty znajdowały się dwa duże domy, zapewne związane ze szkołą, i kilka budynków wikariuszy i mansjonarzy. Są to stanowiska nr 28 i 29 na mapie. W narożniku południowo-zachodnim placu znajdowała się studnia. Pewna część budynków, których funkcji nie udało się określić, to znane ze źródeł pisanych – łaźnia, piekarnia itd.

Uzupełnieniem obrazu przestrzennego aglomeracji tumskiej w średniowieczu jest kilka stanowisk archeologicznych znanych zarówno wcześniej, jak i odnalezionych w trakcie weryfikacyjnych badań powierzchniowych.

Interesujące szczególnie są stanowiska położone na zachodnim brzegu doliny Bzury. Stanowisko na mapie nr 46, potwierdzone przez ekipę ИКМ (określane jako Кęпа Łęczyca–Dzierzbietów), ma także identyfikację źródłową. Według S.M. Zajązkowskiego jest to *villa Ostrov* nadana w 1145 r. klasztorowi trzemeszeńskiemu, wymieniona w dokumentach z kolejnych lat – 1282 i 1344 r. Ostrów zlokalizowany jest przy młynie staromiejskim (Zajązkowscy 1970: 21). Stanowisko na mapie nr 49 to obszar związany z osadą staromiejską i kościołem p.w. Św. Krzyża. Wykopaliskowo było badane średniowieczne cmentarzysko przykościelne zwane Emaus (Abramowicz 1966).

Stanowiska na mapie nr 43–45 oraz archiwalne 78-79/60-69 układają się na osi komunikacyjnej łączącej aglomerację tumską z łęczyckim Starym Miastem. Występuje na nich materiał zabytkowy zarówno z wczesnego, jak i z późnego średniowiecza. Możemy więc przypuszczać, że jest to ślad po groblach i „ławach” funkcjonujących od średniowiecza aż po początek XIX w., kiedy powstała dzisiejsza droga Łęczyca–Piątek. Wiadomo, że arcybiskup Jakub z Sienna w 1473 r. *groblę wielkim kosztem i nakładem* z Łęczycy przez błota do kolegiaty nakazał usypać (Paprocki, *Herby rycerstwa...*: 385). Schematycznie droga ta (grobla-most) pokazana została na planie z 1790 r., gdzie opisano ją jako „Ławy do Tumu” (Plan Politańskiego 1790).

Istnieje jeszcze jedna możliwość interpretacji tych stanowisk. W 1145 r. w nadaniu dla klasztoru trzemeszeńskiego wymienione zostały m.in. *omnes vero tabernas in castro*. Karczmy na grodzie łęczyckim zostały następnie, wraz z innymi dochodami, wykupione z rąk klasztoru w 1287 r. (Zajązkowscy 1966: 179 i komentarz na s. 183). Być może niewielkie stanowiska archeologiczne położone przy grobli do archikolegiaty to pozostałości po tychże karczmach. Kolejne interesujące stanowiska oznaczone na mapie nr 47 i 48 położone są na północ od grodziska, w obrębie dzisiejszej miejscowości Kwiatkówek.

Rozległe stanowisko nr 47 datowane jest na wczesne średniowiecze, jest więc nieznanym do tej pory składnikiem osadnictwa otwartego związanego z funkcjonowaniem grodu. Stanowisko nr 48 i archiwalne 13/60-69 są zapewne śladem po średniowiecznym folwarku sołtysim o powierzchni 3 łanów, wymienionym w dokumencie z 1361 r. (KDW 1456).

Stanowiska położone na zachodnim brzegu doliny Bzury są kluczowym składnikiem osadniczym dla symetrycznej rekonstrukcji rozwoju aglomeracji tumsko-łęczyckiej. Badania wykopaliskowe Kępy Łęczyca–Dzierzbietów przeprowadzone zostały w 1953 r. przez ekipę ИКМ w Łodzi pod kierownictwem A. Nadolskiego, który podsumował je następująco:

W początku 1953 r. w wyniku współpracy z dr A. Tomczakiem znaleźliśmy się w posiadaniu szeregu informacji źródłowych dotyczących przedlokacyjnej osady miejskiej w Łęczycy oraz wiążącego się z nią młyna na Bzurze i kościoła (wzgl. kaplicy)

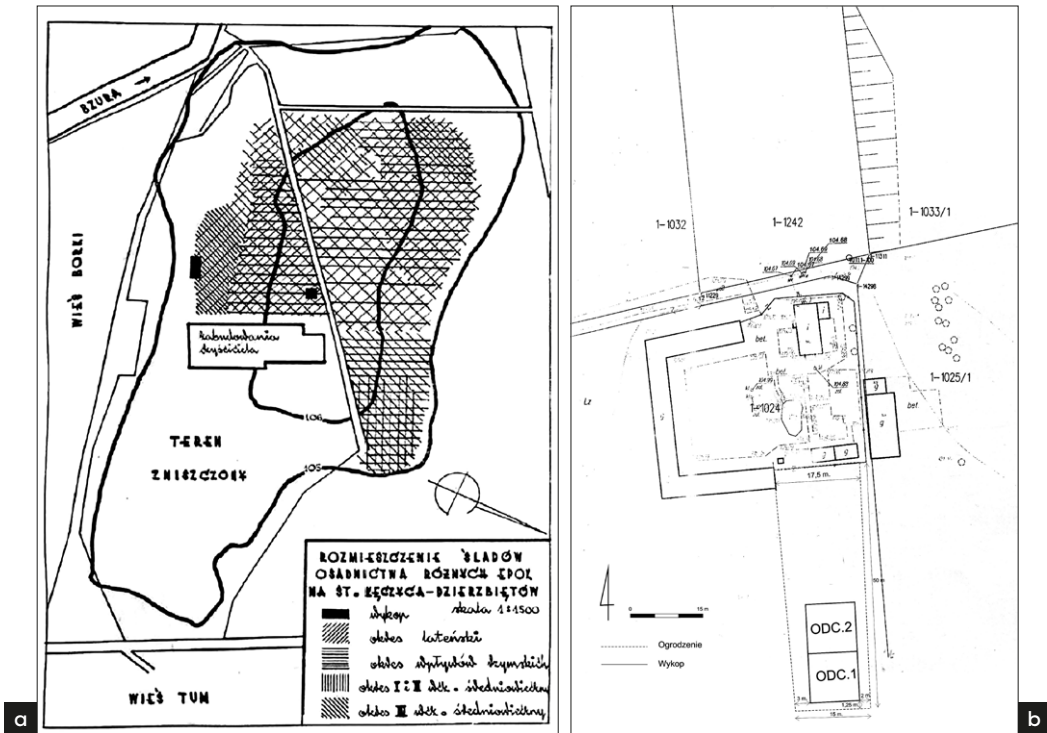
pod wezwaniem Św. Krzyża. Informacji tych dostarczyła analiza źródeł pisanych (najstarsze z XIII w.) oraz map (najstarsze z końca XVIII w.). Z analizy owej wynika, że poczynając od połowy XIV w., zaczyna się powtarzać w różnego rodzaju dokumentach nazwa „Stara Łęczycza” lub też „Stare Miasto Łęczyckie”. Obszar określony tą nazwą można z dużym prawdopodobieństwem zlokalizować na południowo-wschodnim skraju dzisiejszej Łęczycy. Rozciągające się tu jej przedmieście Waliszewo nazywano jeszcze w końcu XVIII stulecia „Starym Miastem”. Łęczyckie „Stare Miasto” jest jednym z kilku członów osadniczych, których istnienie obserwować możemy w rejonie łęczyckim. Ustąpiło miejsca Łęczycy lokacyjnej, zapewne usytuowanej od razu (tj. w połowie XIII w.) tam, gdzie się do dziś znajduje. Było zapewne osadą targową rozwijającą się wokół kościoła Św. Krzyża (pierwsza wzmianka o nim z r. 1235) nad brzegiem Bzury, tam gdzie przechodziła droga wiodąca do kolegiaty i grodu (odkryta przez nas w terenie w r. 1950, a widoczna na mapach z końca XVIII w.) i łączyła się z drogą biegnącą z południa na północ.

Obraz ten, ustalony w zasadzie wiosną roku 1953, uległ pewnym korekturom w wyniku przeprowadzonych w tym samym roku badań terenowych. Wypadło przede wszystkim zrewidować nasz pogląd na identyczność „insuli” Łęczycza-Dzierzbietów z hipotetycznym podgrodzem. Przeprowadzono tu bardzo starannie poszukiwania powierzchniowe oraz dwa próbne wykopy: jeden (ćw. I) w najwyższej partii wzniesienia, tam gdzie według wszelkiego prawdopodobieństwa przebiegała droga łącząca „Stare Miasto” z grodem, drugi (ćw. II i III) w miejscu największego zagęszczenia dostrzegalnych na powierzchni śladów osadnictwa wczesnośredniowiecznego. W rezultacie ustalono następujący stan rzeczy: wczesnośredniowieczne materiały zabytkowe (oczywiście przede wszystkim ułamki typowych naczyń glinianych) występują na całej powierzchni „insuli”, ale skupienia ich zaobserwować można głównie na jej krawędziach, zwłaszcza od strony południowej. W miejscu najwyższym jest ich najmniej. Pochodzą one niemal wyłącznie z XII–XIII w. Jedynie tylko w północno-wschodniej stronie kępy znaleziono prymitywniejszą, zapewne starszą ceramikę wczesnośredniowieczną. Tutaj też dało się zaobserwować zagęszczenie materiału zabytkowego z okresu wpływów rzymskich. Drobną domieszka materiału z tego okresu dała się ponadto stwierdzić i w innych partiach badanego obszaru. W miejscu najwyższym „insuli” przeważa materiał późnolateński, poza tym wszędzie dość obfity. W wykopie pierwszym (ćw. I) pod przemieszaną warstwą orną (zawierającą mniej więcej pół na pół materiału zabytkowego wczesnośredniowiecznego i późnolateńskiego) stwierdzono warstwę kulturową późnolateńską (grubości około 60 cm), a pod nią z kolei szereg (II) jam o nie wyjaśnionym przeznaczeniu. Większość tych jam zaliczyć trzeba również do późnego okresu lateńskiego; 3 jamy zawierały ceramikę wczesnośredniowieczną (oprócz lateńskiej), a 1 pochodzi z IV okresu epoki brązu. Najciekawszym dla nas obiektem

były dwa niewątpliwie wczesnośredniowieczne paleniska (na nich polepa i kamienie) odsłonięte na poziomie warstwy lateńskiej, w którą je kiedyś wkopano. Na jednym z tych palenisk znaleziono niemal całe naczynie do produkcji dziegiu, pochodzące z końcowych faz wczesnego średniowiecza. Wykop drugi (ćw. II i III) dostarczył nieco innych danych. Warstwa dzisiejszej próchnicy ornej (w niej wyraźna przewaga ceramiki wczesnośredniowiecznej) przykrywa kulturową warstwę wczesnośredniowieczną (grubości 20–40 cm), pod którą znajduje się uboga warstwa kulturowa (grubości 20–40 cm) zawierająca materiał z IV okresu epoki brązu (kultura łuzyccka) i z późnego okresu lateńskiego. W obrębie warstwy wczesnośredniowiecznej zaobserwowano liczne ślady palenisk (7), z których tylko 3 posiadały podkład z kamieni i gliny. Oprócz palenisk w warstwie tej znaleziono rozległe płyty polepy nie układające się w jakikolwiek logiczny związek. Na szczególną uwagę zasługuje palenisko nr 7 posiadające dość regularny kształt eliptyczny; w obrębie tego paleniska stwierdzono wyraźne skupienie drobnych żużli żelaznych, żużli tego typu znaleziono w ogóle w obrębie wykopu dużo, przy czym łączność ich z warstwą kulturową wczesnośredniowieczną nie ulega wątpliwości. Ponadto szereg dużych fragmentów żużla zebrano z powierzchni „insuli”. Wstępna analiza makroskopowa pozwoliła stwierdzić, że są to żużle podymarkowe podobne do tych, jakie w latach poprzednich znajdowano na grodzisku tumskim. Pochodzą one prawdopodobnie z małych dymarek glinianych. Jeden tylko ułamek żużla o powierzchni pokrytej przytopionymi okruszynami mikii skalenia może pochodzić z dymarki kamiennej zbudowanej całkowicie na powierzchni ziemi. Jeśli chodzi natomiast o wspomniane wyżej palenisko nr 7, to można je uważać za pozostałość silnie zniszczonego otwartego ogniska hutniczego. Z innych ruchomych zabytków wczesnośredniowiecznych, znalezionych w obrębie wykopu drugiego, na uwagę zasługuje kamień żarnowy (który leżał na powierzchni pola) oraz ołowiany odważnik o ciężarze równym ciężarowi 6 srebrnych denarów wczesnośredniowiecznych (9 g). Wśród ceramiki wyróżnić należy fragmenty dzbanów silnie obtaczanych, o dużym walcowatym uchu, mączystej powierzchni i wyraźnie czerwonej barwie (Nadolski 1955: 105–130).

Ten dość długi cytat oddaje atmosferę i sposób badań ówczesnego zespołu badawczego. Zawiera również ciekawe informacje o uzyskanych zespołach zabytków. Interpretacja chronologiczna pozyskanej ceramiki obecnie jest nieco inna i do tego nie tak jednoznaczna. Zestawienie danych o niektórych składnikach aglomeracji przez długi czas było swoistym paradygmatem.

Po sześćdziesięciu latach, w 2013 r., stanowisko to poddane zostało kolejnym badaniom wykopaliskowym. Miały one charakter ratowniczy. Obszar stanowiska był przez kilka kolejnych lat bezkarnie niszczonej przez miejskie przedsiębiorstwo komunalne. W trakcie prac zadokumentowano na nim, poza obiektami

Ryc. 2. Badania na st. 31/AZP62-49. Dawniej Kępa Łęczyca–Dzierzbięty. a – plan sytuacyjny wg A. Nadolskiego 1955 r., b – plan sytuacyjny badań P. Zasadzka 2013 r.

pradziejowymi, pozostałości trwałej zabudowy, wstępnie datowane na X–XIII w. (ryc. 2ab, ryc. 3ab).

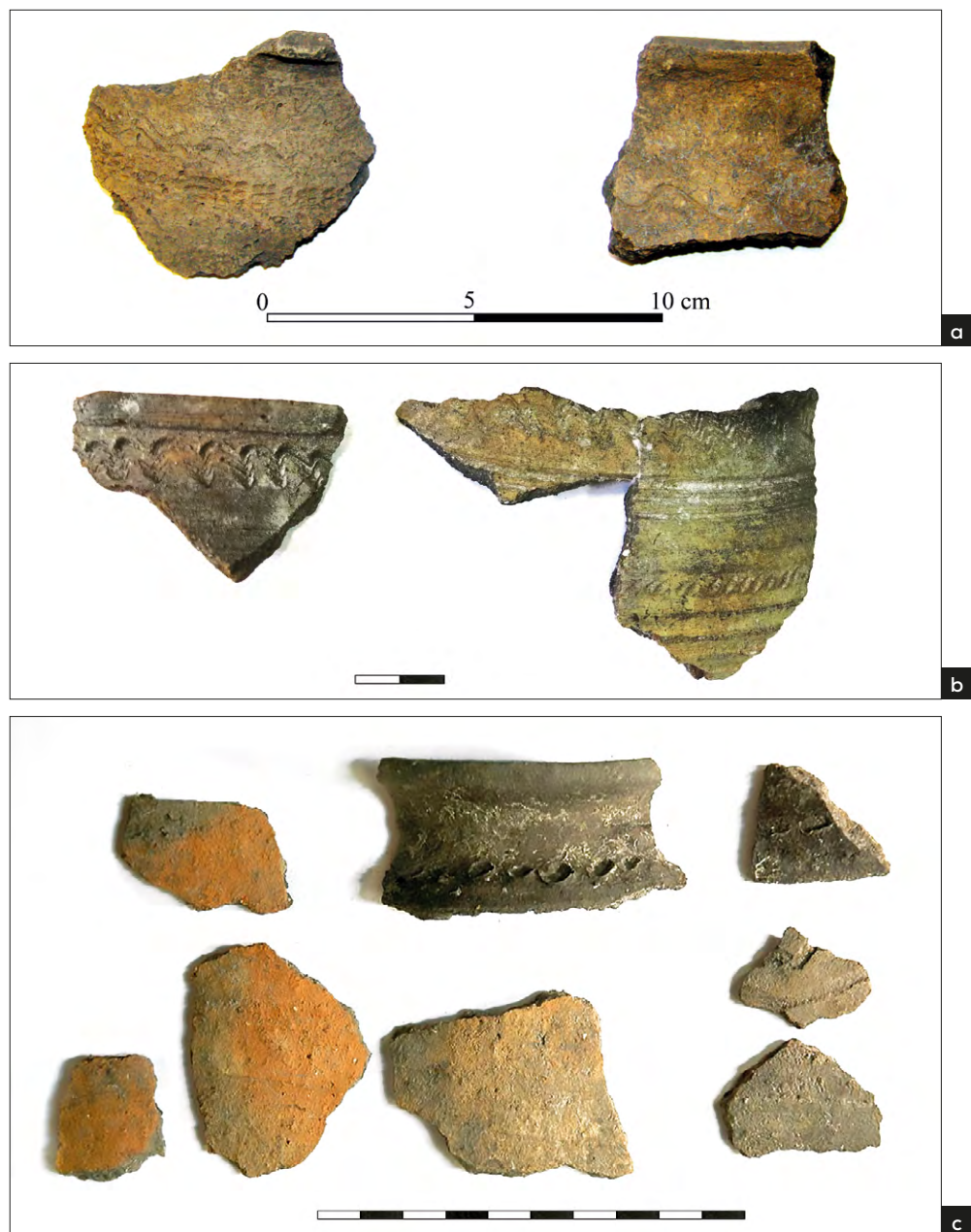
Pozyskano około 25 tysięcy fragmentów naczyń ceramicznych, 58 przedmiotów i fragmentów przedmiotów żelaznych (w tym 1 grot, klucz, kabłąk kłódki, szpila), 14 brązowych, co najmniej 3 przęśliki, plus 1 fragment przęślika, 2 szydła i 2 igły kościane, 2 grociki kościane (ryc. 4 a–e).

Zadokumentowano warstwę kulturową o miąższości około 1,5 m i około 120 obiektów, w tym 16 pewnych i kilkanaście bez materiału zabytkowego z okresu średniowiecza. Stwierdzono obecność zarówno budynków mieszkalnych, jak i zespołów produkcyjnych z tego okresu. Wystąpiły place polepy i glinianych, przepalonych niecek związanych z działalnością produkcyjną przy wykorzystaniu wysokich temperatur. Bardziej odpowiadają warzelnictwu solnemu niż metalurgii żelaza. Nie zarejestrowano żuźla i kotlin dymarskich. Część płyt polepy to zapewne pozostałość palenisk i pieców z budynków naziemnych, w większości wzniesionych w konstrukcji wieńcowej. Interesujące są znaleziska klucza i kabłąka kłódki cylindrycznej, sięgające występowaniem po wiek XIV. Reprezentacja statystyczna

Ryc. 3. Badania na st. 31/AZP62-49. Dawniej Kępa Łęczycza–Dzierzbietów. a – widok na stanowisko, b – profil wykopu.

znalezisk wczesnośredniowiecznych jest zdeterminowana długotrwałą nowożytną orką, powodującą intensywną erozję stokową. Układy stratygraficzne z okresu średniowiecza (najwyższe) zostały najsilniej zaburzone i w partiach stropowych zupełnie zniszczone, zachowały się partie spągowe. Erozja stokowa spowodowała, że ruchomy materiał zabytkowy zdeponowany jest wtórnie na obrzeżach wyniesienia. Fragmenty naczyń z okresu średniowiecza można datować na X–XIII w. Nie wystąpiły duże zespoły ceramiczne z zaawansowaną technologicznie ceramiką o wypale redukcyjnym, tego rodzaju ceramika jest nieliczna. Długotrwała osada zajęła

Ryc. 4 a-c. Materiały z badań na st. 31/AZP62-49. Dawniej Kępa Łęczycza–Dzierzbietów. a-c – fragmenty naczyń ceramicznych z okresu średniowiecza.

Ryc. 4 d-e. Materiały z badań na st. 31/AZP62-49. Dawniej Kępa Łęczycza-Dzierzbietów. d – szpila pierścieniowata oraz grot bełtu, e – kabłąk kłódki.

dominującą wysokościowo nad doliną formę naturalną, zapewne tzw. ostaniec meandrowy, rozwijała się wraz z zespołem grodowym na krańcu grobli wiodącej z Tumu. Geomorfologiczna charakterystyka stanowiska jest w pełni adekwatna do średniowiecznego źródłowego określenia *insula*, „Ostrov” – ostrow-wyspa. W okresie średniowiecza miała około 4–5 ha powierzchni. Późniejsze użytkowanie rolne przez cztery gospodarstwa rolne spowodowało silną erozję pierwotnej formy geomorfologicznej, sięgającą zapewne powyżej jednego metra nad dzisiejszą powierzchnię. Mimo tego dominacja wertykalna jest do tej pory wyraźnie widoczna.

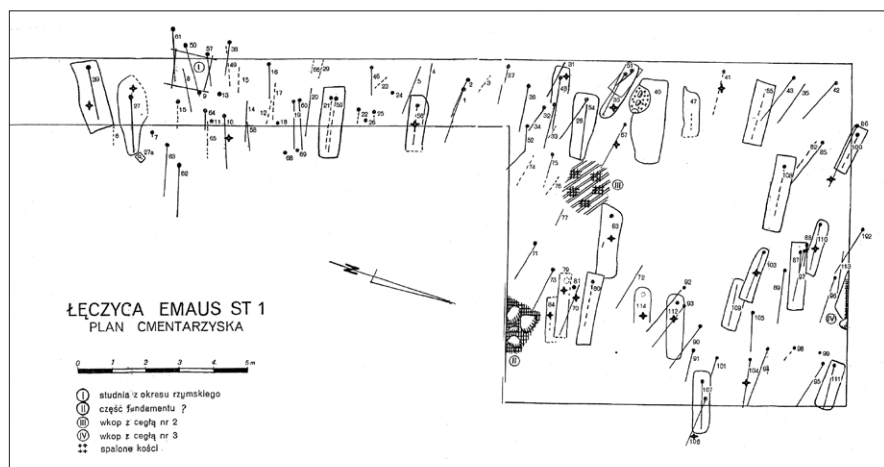
Kolejne stanowisko to obszar związany z osadą staromiejską i kaplicą p.w. Św. Krzyża. Wykopaliskowo było badane średniowieczne cmentarzysko zwane Emaus (Abramowicz 1955: 294–297). Miejsce to znane było od wielu lat z licznych znalezisk archeologicznych.

W lipcu 1901 r. pod Łęczycą, w gub. Kaliskiej, w miejscowości zwanej u ludu „Emaus”, tu nad rowem, służącym do ścieku wód z pobliskich błot i w odległości 50 kroków od rzeki Bzury, przypadkowo natrafiłem na grobowiec zrujnowany.

Z boku tylko nad warstwą usypanych kamieni, w głębokości 1 łokcia od powierzchni, natrafiłem na 2 szkielety dorosłych, złożone głową na zachód, z rękoma wzdłuż ciała ułożonymi. Czy szkielety miały związek z grobem, sądzić trudno, ponieważ przestrzeń cała blisko 3-morgowa (należąca częścią do miasta, a częścią do właściciela p. Czarneckiego) usiana jest szkieletami, szczątkami trumien i częściami różnej zbroi. Widzieć tego nie zdarzyło mi się, podaję tylko wiadomość, słyszaną z ust właściciela. Podanie miejscowe głosi, że jest to stare cmentarzysko chrześcijańskie, na którym stał kościółek i miał się zapaść w ziemię. Dzisiaj stoi tam krzyż i dołek napełniony czasami wodą, jako miejsce zniknięcia kościółka. Starzy ludzie pamiętają jeszcze, jak lat temu 50–60 chodziły tu procesy z księżmi w drugie święto Wielkiej Nocy, księża święcili ten dołek i wygłaszali kazania. Procesy te oddawna ustały, pozostał tylko zwyczaj – i ludzie w ten sam dzień w porze popołudniej zbierają się licznie, obmywają sobie oczy, twarz, zabierają w buteleczki wodę z dołeczka tego, która ma mieć moc leczniczą (Górecki 1902: 144–145).

Pewnie potwierdzono znalezienie czaszki z ośmioma kabłączkami skroniowymi oraz fragmentem przedmiotu także wykonanym z brązu, a określonym jako korona. Miał on ząbkowaną krawędź szerokość 1,5 cm i długość około 10 cm. Znalezisko tkwiło w profilu rowu odwadniającego. Wiadomo także o znalezieniu dwóch skarbów monet srebrnych z okresu średniowiecza – jagiellońskich i wcześniejszych. Niestety, znaleziska nie dotrwały do czasu badań A. Abramowicza. Wyniki penetracji powierzchniowych prowadzonych w czasie badań grodu tumskiego potwierdziły liczne występowanie kości ludzkich oraz materiałów ceramicznych pradziejowych i z okresu wczesnego średniowiecza. W latach 1950–1951 wyeksplorowano wykopy o łącznej powierzchni 140 m². Wykop sondażowy w pierwszym roku badań, o wymiarach 30 x 2 m, zlokalizowany był równoległe do rowu odwadniającego, w którym znaleziono czaszkę z kabłączkami skroniowymi. W kolejnym roku został poszerzony o przestrzeń 8 x 10 m w kierunku słabo rysującego się nasypu, na którym ongiś stał krzyż. Fragmenty szkieletów występowały bardzo płytko, tuż po zdjęciu darni. Były rozproszone przez orkę i kolejne pochówki w tych samych miejscach. Badacz ten zadokumentował obecność 114 grobów szkieletowych złożonych w porządku anatomicznym, wszystkich zorientowanych z głową na zachód, o różnym stopniu zachowania, najczęściej niekompletnych. Znaleziono jeden grób ciałopalny bez wyposażenia i Autor skłaniał się do uznania go za pradziejowy. Ponadto, znaleziono *wielką ilość porozrzucanych i przemieszanych kości z grobów całkowicie zniszczonych*, nie podjęto jednak próby określenia szacunkowej liczby

grobow. Zmarli złożeni byli na wznak, ręce mieli wyciągnięte wzdłuż boków, sporadycznie złożone na łonie lub piersi. Zarysy jam grobowych w wielu przypadkach były nieczytelne. W 11 przypadkach zadokumentowano występowanie drewna, najprawdopodobniej z trumien. W 13 wypadkach o obecności trumny świadczyły gwoździe żelazne. Z liczby 114 pochówków aż 84 groby nie posiadały wyposażenia, a do 17 grobów przypisano wyposażenie określane jako wczesnośrednio-wieczne. W pięciu stwierdzono obecność brązowych kabłączków skroniowych (w liczbie od 2 do 10) typu III B według K. Musianowicz, jeden z kabłączków wykonany został z blachy i był pusty w środku. W jednym z grobów znaleziono pozostałości „czółka z tkaniny” z kabłączkiem skroniowym platerowanym srebrem. Analiza technologiczna tkaniny wykazała, iż wykonano ją z barwionego jedwabiu w ozdobnym splotcie (A. Nahlik). Zmarli wyposażeni byli także w pierścionki i obrączki wykonane ze srebra bądź brązu, łącznie siedem egzemplarzy. W jednym z grobów znaleziono pierścionek wykonany ze srebra, miał obrączkę z trzech karbowanych drucików, oczko z bezbarwnego minerału (bądź szkła) z przewierconym otworem umieszczone zostało w owalnej oprawie z trzema dookólnymi wypustkami. W siedmiu grobach wystąpiły tylko nożyki żelazne, w dwóch pierścionki srebrne. W dwóch grobach przy kości miednicy znaleziono niecharakterystyczne kabłąki sprzączek pasa. W jednym z grobów wystąpiły brązowe aplikacje pasa. W kolejnym czterosegmentowy paciorek z niebieskiego szkła, w innym na piersi nieboszczyka „guz” zbliżony kształtem do kulistych zawieszek dzwonkowatych. W jednym z grobów znaleziono miedzianą, posrebrzaną łyżkę, niewątpliwie nowożytną, zapewne z okresu renesansu. Rozkład przestrzenny zabytków

Ryc. 5. Stanowisko 32/AZP62-49. Dawniej Łęczycza–Emaus. Plan zbiorczy cmentarzyska z 1955 r. wg A. Abramowicza z uzupełnieniami Z. Lechowicza (gwiazdki oznaczają groby z wyposażeniem omawianym w tekście).

był zróżnicowany. Z braku badań antropologicznych rodzaj znalezisk jest jedynym kluczem do określenia poci. W grobie 27 znaleziono dziewięć kabłączków skroniowych (w tym jeden pusty) i pierścionek. W grobie 48 zadokumentowano dziesięć kabłączków skroniowych o średnicy dochodzącej do 9 cm. W grobie 79 dwa kabłączki skroniowe o średnicy 8–9 cm. W grobie 114 tzw. czółko jedwabne oraz jeden platerowany kabłączek skroniowy o średnicy 6,5 cm. W grobie 41 wystąpiły dwa okucia pasa (?). W grobach 44, 56, 67, 81 i 84 wyposażenie to jedynie noże o różnym stopniu zachowania. W grobach 83 i 110 wystąpiły nożyki i pojedyncze pierścionki. W grobach 103, 104 i 106 pojedyncze pierścionki. Żelazne sprzączki kabłąkowe pasa wystąpiły w grobach 10 i 39. W grobie 30 pojedynczy paciorek szklany, a w 86 zawieszka dzwonczkowata. W grobie 70 łyżka ze srebrzonego brązu, uznana za nowożytną. W 84 grobach nie zarejestrowano wyposażenia (ryc. 5). Na podstawie tych znalezisk autor sugerował datowanie początku cmentarzyska na schyłek XII w. bądź początek XIII.

W trakcie eksploracji w obrębie wykopu natrafiono na trzy duże pozostałości konstrukcji budowlanych. Przy krawędzi wschodniej wykopu zarejestrowano fragment kamiennego, jednowarstwowego fundamentu, zbudowanego na rzucie czworokąta z czterech dużych głazów (55 x 45, 55 x 40, 45 x 40, 40 x 20 cm) i mniejszych otoczków. Konstrukcja przecięła grób szkieletowy bez wyposażenia, była więc od niego młodsza. Poza fundamentem natrafiono także na dwa wkopy zawierające ułamki cegieł, a gruz występował na całej powierzchni wykopów. We wnioskach końcowych Autor cmentarzysko ostrożnie połączył z kościołem Św. Krzyża, choć sam fundament wydawał się nowożytny (Abramowicz 1955: 295–296).

Prace terenowe na tym obszarze kontynuował w 1959 r. T. Poklewski, także z ówczesnego IHKM Łódź. Objęły one obszar tzw. Kępy Łęczycza–Dzierzbietów, cmentarza Łęczycza–Emaus oraz przestrzeni na zachód od nich, czyli Starego Miasta. Nie zostały one opublikowane¹. Poza eksploracjami wykonane zostały precyzyjne badania powierzchniowe oraz obserwacje wykopów budowlanych pod infrastrukturę kanalizacyjną powstającego osiedla domów jednorodzinnych. Założono wówczas 18 wykopów sondażowych o łącznej powierzchni około 210 m² i zadokumentowano ruchomy materiał zabytkowy, warstwy oraz obiekty kulturowe na powierzchni pól, a także w długim na blisko 450 m wykopie kolektora kanalizacyjnego. W oparciu o badania z tego czasu i lat poprzednich powstał plan sytuacyjno-wysokościowy, ukazujący wykopy, zasięgi warstw i cmentarza na obszarze wówczas jeszcze wolnym od zwartej zabudowy. Ukazuje historyczny obraz przestrzenny, układ hydrologiczny rzeki Bzury i hydrotechniczny młyna

¹ Z dokumentacją badań złożoną w archiwum zakładowym dawnego IHKM Łódź mogłem zapoznać się dzięki zgodzie prof. Jerzego Maika, za którą pragnę podziękować.

staromiejskiego wraz ze stanowiskami archeologicznymi rozpoznany co prawda różnymi metodami, ale, co ważne, przed zurbanizowaniem, czy raczej zabudową osiedlową zachodniego brzegu aglomeracji tumsko-łęczyckiej.

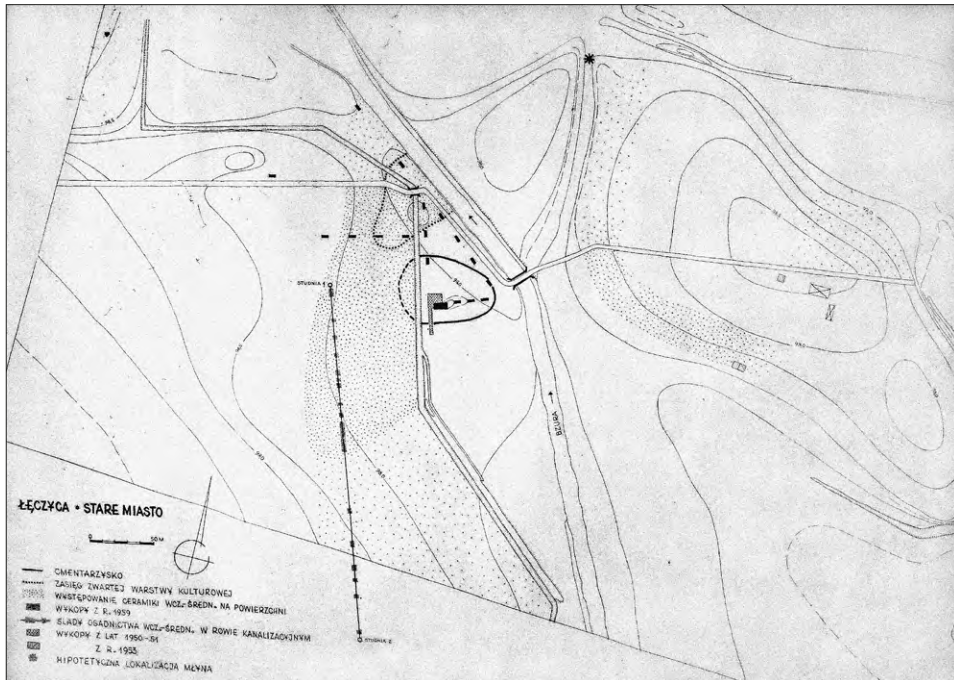
W wykopie kolektora kanalizacyjnego zostało zarejestrowanych kilkanaście obiektów określonych jako wczesnośredniowieczne. Ich zagęszczenie znajduje się w części północnej wykopu. Obserwacje powierzchniowe ukazane zostały graficznie zagęszczeniem znalezisk materiałów wczesnośredniowiecznych, aż do starorzecza Bzury przy młynie staromiejskim i Kępą Łęczycza–Dzierzbietów. Jest to pas o długości blisko 900 m i szerokości 60–100 m.

Szacunkowy obszar zarejestrowanych znalezisk to blisko 15 ha (z tego obecnie, w 2023 r., ponad $\frac{3}{4}$ jest niedostępne dla obserwacji archeologicznych i nieobjęte ochroną konserwatorską).

Badania wykopaliskowe w miejscu zwanym przez badaczy Emaus nastawione były na poszukiwanie pozostałości kościoła Św. Krzyża. Wykopy sondażowe miały niewielkie wymiary 2 x 5 m i przecinały obszar wzdłuż kilku linii, zachowując między sobą modułową odległość także 5 m. Dwa wykopy oznaczone nr 1 i 2 były większe, miały wymiary 5 x 5 m każdy i zlokalizowane zostały po części w obrębie wykopu Abramowicza z lat poprzednich. Pochówki szkieletowe zlokalizowane zostały w siedmiu wykopach o numerach 1, 2, 3, 4, 5, 6 i 12, nadano im kolejne numery od 115 do 159. Łącznie wydzielono 45 nowych grobów, ale towarzyszyły im, podobnie jak w poprzednich sezonach, bardzo liczne pochówki rozproszone, którym nie nadano numeracji. Najwięcej grobów wystąpiło w wykopach 1 i 3. W wykopach 1 oraz 6 zadokumentowano obecność kamieni polnych celowo ułożonych. Były to konstrukcje nieciągłe, jednowarstwowe, nietworzące czytelnego układu przestrzennego. Wyposażenie pochówków zaznaczone na dokumentacji rysunkowej wymienia: kabłączki skroniowe, przedmioty żelazne, ceramikę naczyniową i budowlaną – cegły. Zróżnicowany charakter opisu planów wykonanych przez różnych autorów nie pozwolił na pełniejszą rekonstrukcję wyposażenia pochówków i ich analizę chronologiczną. W wykopach 1 i 2 pochówki były najliczniejsze, wielowarstwowe, z wyposażeniem najczęściej w kabłączki skroniowe.

Występowanie pochówków w skrajnych wykopach sondażowych posłużyło T. Poklewskiemu do wyznaczenia zasięgu cmentarza. Badacz nie potrafił zidentyfikować pozostałości konstrukcyjnych świątyni (ryc. 6).

W 2012 r. ekipa NID Łódź oraz Instytutu Archeologii UŁ podjęła kolejne penetracje nieinwazyjne tego stanowiska. Badania wykonali przedstawiciele Akademii Górniczo-Hutniczej im. Stanisława Staszica w Krakowie z Katedry Geofizyki Wydziału Geologii, Geofizyki i Ochrony Środowiska pod kierunkiem dr. inż. Jerzego Ziętka. W efekcie tych penetracji okazało się, iż jest to stanowisko o skomplikowanej, wieloskładnikowej strukturze stratygraficznej, z widocznymi wielopunktowymi anomaliami magnetycznymi. Badania nie przyniosły wówczas rezultatu,

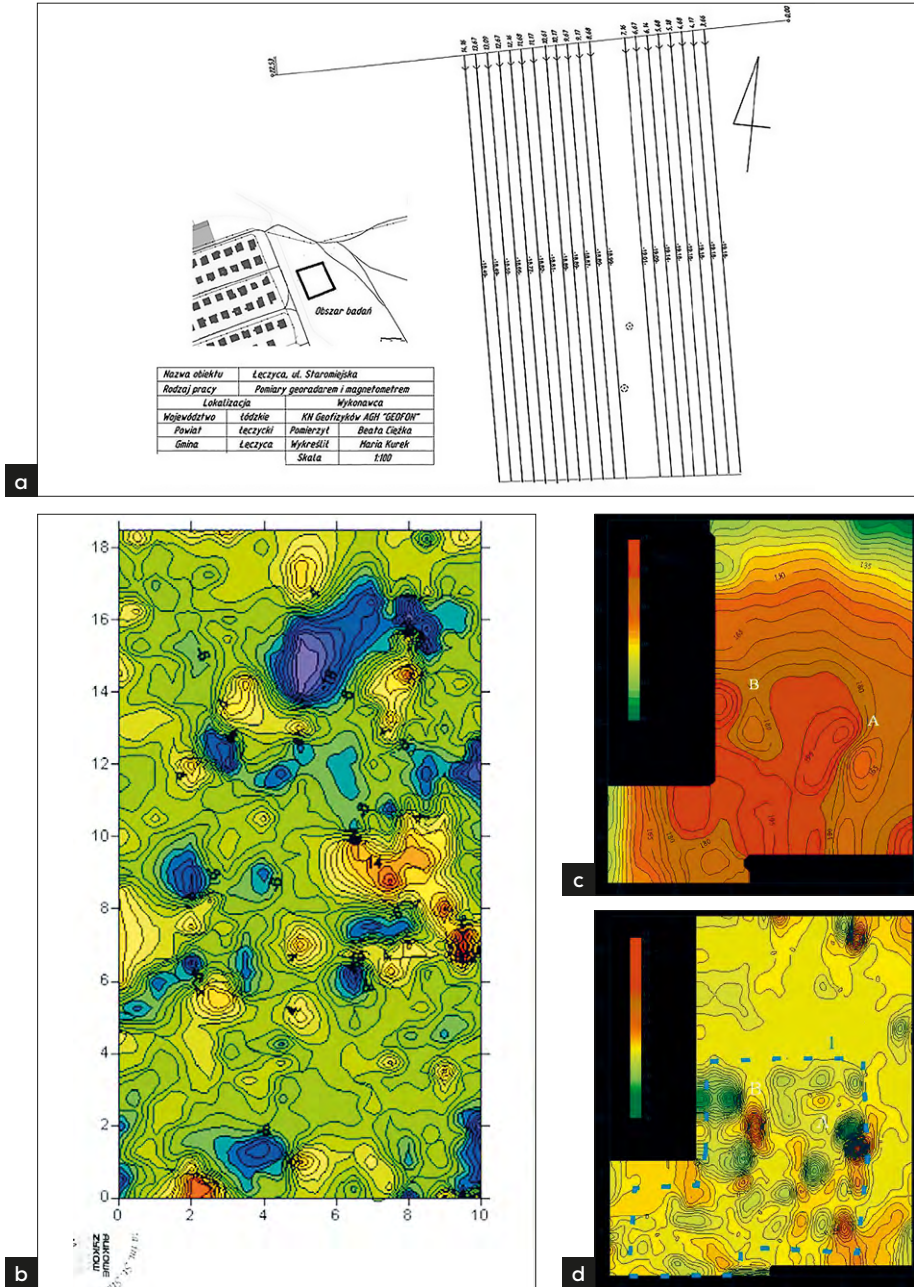

Ryc. 6. Plan sytuacyjny stanowisk 31 i 32/AZP62-49 i Starego Miasta wg badań T. Poklewskiego w 1959 r.

który pozwoliłby na jednoznaczną identyfikację pozostałości architektonicznych kościoła. Wskazywały jednak na obecność anomalii, być może pozostałości obiektów archeologicznych.

W 2014 r. kontynuowano prace mające za zadanie określenie zasięgu stanowiska oraz jego charakteru. Podjęcie prac spowodowały nieodpowiedzialne działania miejskiego przedsiębiorstwa komunalnego, traktującego przestrzeń stanowiska jako obszar aktywnego składania śmieci budowlanych przemieszczanych ciężkim sprzętem budowlanym. Założeniem prac był cel konserwatorski, czyli właściwa ochrona niezbadanego stanowiska. Założono wykonanie następujących działań: a. ustalenie zasięgu stanowiska za pomocą analizy zawartości fosforu w próbkach pobieranych z odwiertów ręcznym świdrem geologicznym; b. określenie zasięgu cmentarza przykościelnego oraz reliktyw architektonicznych na podstawie penetracji georadarem i magnetometrem cezowym; c. weryfikację niewielkim wykopem sondażowym wyników badań i obrazu stanowiska z penetracji nieinwazyjnych.

Punkt pierwszy programu zrealizował dr Piotr Kittel z UŁ, punkt drugi dr Jerzy Ziętek z AGH, trzeci mgr Kamil Durda i dr Zbigniew Lechowicz z NID. Obsługę geodezyjną badań zapewnił mgr Jacek Błaszczuk z Instytutu Archeologii UŁ (ryc. 7).

Ryc. 7. Wyniki badań geofizycznych na stanowisku 32/AZP62-49. a – obszar badań w 2012 r., b – obrazowanie wyników z 2012 r., c – obrazowanie wyników z 2014 r., d – obrazowanie wyników z 2014 r.

Wykop został zlokalizowany na linii wschód–zachód. Krawędzią wschodnią przylegał do niewielkiego wzniesienia, na którym w przeszłości miał znajdować się drewniany krzyż. Ten z kolei oznaczać miał miejsce lokalizacji nieistniejącego kościoła.

Wykop sondażowy o wymiarach 2,5 x 10 m przylegał do dwóch drzew (w kierunku zachodnim od nich), rosnących na słabo już czytelnym, nieznacznym wzniesieniu. Miał za zadanie zlokalizowanie wykopów z lat 1950–1951 i 1959. Odkryto wówczas m.in. ponad 150 grobów szkieletowych oraz pozostałości osadnictwa z okresu wpływów rzymskich.

W 2014 r. zadokumentowanych i wyeksplorowanych zostało 59 jednostek stratygraficznych. Stwierdzono, że na obszarze wykopu znaczną część nawarstwień o miąższości około 80 cm od współczesnej powierzchni stanowią nawarstwienia powstałe w przeciągu ostatnich kilkadziesiąt lat. Jest to wynik nagromadzenia na stanowisku ziemi i odpadów (np. fragmenty lastriko, betonu, asfaltu, kamienie, żużel) pochodzących m.in. z korytowania dróg na terenie miasta.

Na całej powierzchni stwierdzono obecność licznych kamieni eratycznych. Nie pochodziły one z warstw naturalnych ani nie zostały nawiezione. Niestety, w większości zostały wtórnie przemieszczone. Wyłącznie w części wschodniej wykopu badawczego stwierdzono nienaruszony układ warstw, gdzie dokonano kilku interesujących odkryć i obserwacji. Pozwoliły one uznać znalezione kamienie za pozostałości fundamentowania podwalin średniowiecznego drewnianego kościoła. Zadokumentowano w części profilu wschodniego i fragmentarycznie w profilu południowym warstwę gruzu ceglanego (nr 29), która interpretowana może być jako warstwa rozbiórkowa. Gruzowisko niewątpliwie kontynuuje się w kierunku wschodnim. Być może mamy do czynienia w miejscu tym ze śladem funkcjonowania średniowiecznego elementu murowanego drewnianego kościoła. Na obrzeżu warstwy cegieł w południowo-wschodnim narożniku wykopu zadokumentowano pozostałość pionowej belki drewnianego krzyża (długość zachowanego fragmentu drewna wynosi ok. 150 cm). Został on oznaczony na kilku mapach z pierwszej połowy XX w. Zniszczony został zapewne w drugiej połowie tego wieku. Krzyż posadowiono w stosunkowo szerokim wkopie i był dodatkowo ustabilizowany kilkoma rzędami kamieni ułożonymi wokół niego. W wkopie tym stwierdzono słabo zachowany relikwitu wcześniejszego, drewnianego krzyża. Był to fragment (właściwie negatyw) drewna pochodzącego z miejsca skrzyżowania ramion krzyża. W miejscu tym znaleziono znacznych rozmiarów kuty gwóźdź oraz ołowiano-cynową figurę Chrystusa ukrzyżowanego. Wydaje się oczywistym, że kolejne krzyże upamiętnić miały miejsce funkcjonowania dawnego kościoła (ryc. 8).

W trakcie eksploracji części wschodniej wykopu zadokumentowano warstwy pochówkowe (m.in. nr 23) i dwa ossuaria znajdujące się około 50 cm poniżej obecnej powierzchni (N–E część wykopu). Na głębokości około 70–90 cm od współczesnego poziomu gruntu odkryto pięć niejednoczasowych grobów

Ryc. 8. Wykop archeologiczny badania 2014 r. Stanowisko 32/AZP62-49.

a – widok na wykop, b – w koncentracji kamieni i pochówki szkieletowe we wschodniej części wykopu, c – fragment wykopu z widocznym osadzeniem krzyża, d – profil E wykopu, e – osadzenie krzyża.

szkieletowych. Były to pochówki orientowane mniej więcej na osi wschód–zachód. Tylko jeden z nich zachował się w sposób stosunkowo kompletny. Zmarły posiadał wzrost około 170 cm, ręce zostały złożone wzdłuż tułowia. Brak było wyposażenia. Pozostałe pochówki zachowały się w stanie niekompletnym. Na jednym z pochówków wtórnie znalazł się znaczny rozmiarów kamień. Wydaje się, że tak duży kamień na pochówku jest śladem po kilku fazach budowlanych świątyni, której fundamenty wchodziły na starsze pochówki. Przy kolejnym pochówku w okolicy miednicy odnaleziono nieduży, okrągły, znacznie skorodowany przedmiot, którego interpretacja bez wykonania stosownych zabiegów konserwacyjnych nie jest jednoznacznie możliwa. Na podstawie faktu odkrycia pojedynczych fragmentów gwoździ przy pochówkach można przypuszczać, że zmarli pochowani zostali w drewnianych trumnach. Pochówki skoncentrowane były wyłącznie w części wschodniej wykopu. Można jednak przypuszczać, że pierwotnie znajdowały się one również częściowo w pozostałych partiach badanego obszaru, na co wskazują liczne fragmenty wtórnie przemieszanych szczątków ludzkich odnajdywane m.in. w warstwach nr 13 i 14, których układ może wskazywać na inny horyzont stratygraficzny. W zachodniej części wykopu badawczego zadokumentowano relikty naziemnego obiektu o konstrukcji wieńcowej (?), znajdującego się około 90 cm od współczesnego poziomu gruntu. Rekonstruowany rzut podwaliny to około 2,4 x 3,2 m. Poniżej zadokumentowano dwa obiekty (nr 1 i nr 2) posadowione częściowo w podłożu na głębokości około 120 cm od współczesnej powierzchni. Obiekt nr 1 możemy wstępnie interpretować jako wkop ossuaryjny z koncentracją szczątków ludzkich w jego centralnej części. Z nim związana była konstrukcja naziemna.

W trakcie eksploracji pozyskano 1845 zabytków ruchomych, z czego, z uwagi na charakterystykę stanowiska, zdecydowaną większość – 1150 – stanowią szczątki ludzkie.

Część fragmentów ceramiki naczyniowej wstępnie została podzielona według klasyfikacji zaproponowanej przez L. Kajzera (1986). Podział ten prezentuje się w następujący sposób: 3 fr. typu A, 30 fr. typu B, 8 fr. typu C, 7 fr. typu Db, 102 fr. typu Dc, 11 fr. typu E i 10 fr. typu F. Ponadto odnaleziono 14 fragmentów ceramiki określonej jako „ceramika pradziejowa”. Zdecydowana większość ułamków naczyń ceramicznych znajdowała się na złożu wtórnym.

Większość zabytków metalowych stanowią gwoździe i ich fragmenty (44 szt.). Zdecydowaną większość z nich wstępnie określono jako gwoździe budowlane, co może pośrednio wskazywać na istnienie na obszarze cmentarza zabudowy w konstrukcji drewnianej. Z zabytków metalowych warto odnotować także fakt odnalezienia średniowiecznej zawieszki dzwoneczkowatej. Analogiczny przedmiot został odnaleziony w trakcie prac prowadzonych przez A. Abramowicza w początku lat pięćdziesiątych ubiegłego wieku. Innym, wspomnianym już zabytkiem jest ołowiano-cynowy (?) odlew przedstawiający Chrystusa ukrzyżowanego,

Ryc. 9. Wybrane zabytki badania 2014 r. Stanowisko 32/AZP62-49. a – zawieszka dzwonkowata, b – figura Chrystusa Ukrzyżowanego z wkopu pod osadzenie krzyża, c – relacja we wkopie figury do pozostałości krzyża.

pochodzący ze starszego krzyża. Jest to figura posiadająca długość 26 cm (z uwzględnieniem rozłożonych rąk). Ręce i złożone nogi przebite są gwoźdźmi, których główki posiadają kształt ostrosłupa ze ściętym wierzchołkiem (ryc. 9). Pomimo archaizujących cech figurę na podstawie technologii wykonania można roboczo datować na okres XVIII–XIX w. (Krause 1995). W trakcie prac z warstwy drobnego gruzu ceglanoego pozyskano trzy większe fragmenty ceramiki budowlanej – dwa fragmenty cegieł (wymiary odpowiednio: szerokość – 127 i 137 mm, grubość – 78 i 79 mm) i fragment dachówki. Jest to materiał wykonany ręcznie. Jedna z cegieł posiada ślady bruzdowania. Parametry wielkościowe cegieł nie wystarczają jednak do precyzyjnego schronologizowania. Wydaje się, że nie przystają one w pełni do żadnej z grup w tzw. łączycznym ośrodku budowlanym (Żemigala 2008). Zbliżona jest natomiast do cegły użytej w kościele farnym św. Andrzeja w fazie sprzed 1425 r. Ilość okruchów cegieł, ich kontekst stratygraficzny jednoznacznie wskazują, iż nie są one pozostałością dużej kubatury murowanej. Mogą dobrze się wpisywać w pozostałości mens ołtarzowych z okresu średniowiecza bądź nowożytności.

W efekcie dotychczasowych badań wykopaliskowych lokalizacja, konstrukcja i wielkość kaplicy Św. Krzyża nie jest jednoznaczna. Wydaje się pewnym, że

W efekcie dotychczasowych badań wykopaliskowych lokalizacja, konstrukcja i wielkość kaplicy Św. Krzyża nie jest jednoznaczna. Wydaje się pewnym, że

nie była to świątynia murowana. Więcej argumentów przemawia za istnieniem budowli drewnianej.

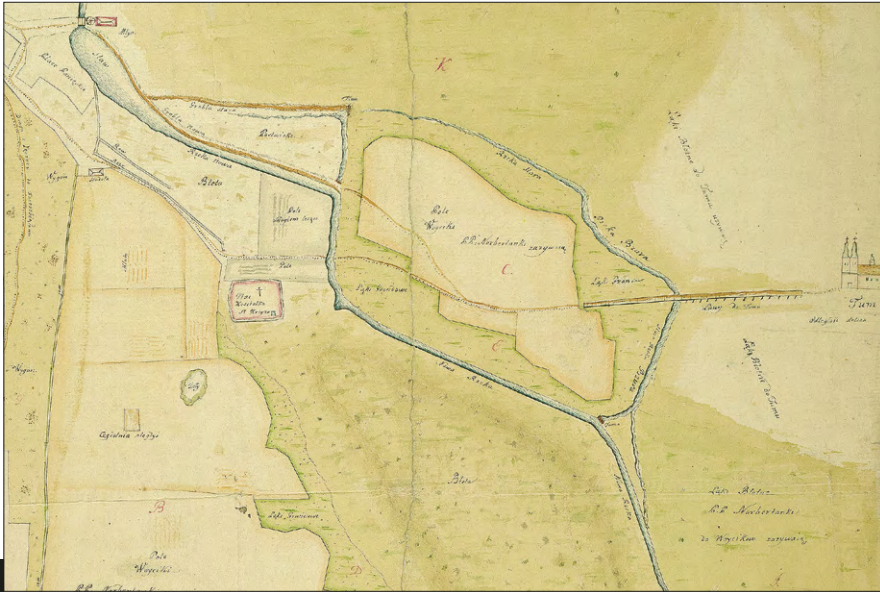
Obecnie wiadomo, iż w średniowieczu kościoły drewniane istniały obok realizacji murowanych. Najstarsze znane w pełnym rzucie to kościół tzw. grodowy na Ostrowie Lednickim, kościół w miejscu romańskiej kolegiaty na kaliskim Zawodziu, istniejące być może w X i XI w. Na wiek XIII datowana jest starsza faza kościoła w Tarnowie Pałuckim, wiązana z konwentem cystersów w Łeknie. Wymienione obiekty wzniesiono na zbliżonym, jednonawowym planie – czworokątnej nawy i węższego, prosto zamkniętego prezbiterium (Baranowski 2013; Wyrwa 2012).

Nieco więcej wiemy o młodszych kościołach drewnianych, np. z regionu wielkiego, albowiem ich bryły zachowały się do dnia dzisiejszego. Dobrze rozpoznana bryła kościoła w Grębieniu reprezentuje typ dość archaiczny, znany już we wczesnych fazach okresu średniowiecza. Prosty układ planistyczny opiera się na dwóch połączonych czworokątach, mających proporcje zbliżone do kwadratu. Od północnej strony do prosto zamkniętego prezbiterium na całej jego długości przylega prostokątna, ale niższa zakrystia. Świątynia funkcjonowała z jednym wejściem od strony południowej, które ochraniała niewielka kruchta, była bezwieżowa, ale z sygnaturką na styku nawy z prezbiterium. Ściany wzniesione zostały w konstrukcji wieńcowej z belek o przekroju czworokątnym, przetartych na traku. Nawa, prezbiterium i zakrystia węglowane były na nakładkę, bez osłatek, z krytym czopem. Podwalina posadowiona została na wielowarstwowym fundamencie z piaskowca „olewińskiego” i łączona na „jaskółczy ogon”. Nawa o rzucie prostokąta (zbliżonego do kwadratu) posiada wymiary 685 x 625 cm, od wschodu do nawy przylega węższe prezbiterium o prostym zamknięciu i wymiarach 525 x 485 cm. Do nawy od południa dobudowano prostokątną kruchtę, z otworem wejściowym od wschodu, od strony zachodniej dostawiona jest wieża, z której prowadzi drugie wejście do kościoła. Do prezbiterium od północy na całej jego długości przylega zakrystia. Zarówno kruchtę, jak i wieżę wzniesiono w konstrukcji słupowo-ramowej (Lechowicz 2018).

Zachowany kościół w Tarnowie Pałuckim powstał w ostatniej ćwierci XIV w. Na podstawie przeprowadzonych badań dendrologicznych stwierdzono, że do konstrukcji kościoła użyto drewna sosnowego, które ścięto na przełomie 1373/1374 r. Zachowany kościół tarnowski ma układ jednonawowy z nieco węższym, prosto zamkniętym prezbiterium, o wymiarach około 5,5 x 5,4 m i nawą główną zbudowaną na planie prostokąta, o wymiarach 9,35 x 8,99 m. Od strony północnej do prezbiterium przylega usytuowana asymetrycznie zakrystia o wymiarach 5,94 x 2,2 m, oświetlana dwoma okienkami. Od strony zachodniej znajduje się wieża wzniesiona na planie prostokąta o konstrukcji słupowo-ramowej i wymiarach 5,87 x 5,8 m (Wyrwa 2012).

Ryc. 10 a. Plan Politańskiego miasta Łęczyczy z 1790 r. AGAD Zbiory Kartograficzne Całość.

Ryc. 10 b. Plan Politańskiego miasta Łęczycy z 1790 r. AGAD Zbiory Kartograficzne. Zbliżenie.

W większości średniowieczne kościoły drewniane miały fundamenty kamienne, na których układano drewnianą podwalinę. Przy zniszczonych partiach naziemnych tylko kamienne partie fundamentowe pozwalają wnioskować o rzucie i wielkości pierwotnej bryły. W badanym wykopaliskowo obszarze nie udało się połączyć znalezisk kamieni w przekonujący rzut bryły. Nie znajdowały się w miejscach pierwotnych, były rozwleczone przez wieloletnią orkę. Zawiodły także metody geofizycznego obrazowania. Zastosowane metody nieinwazyjne przed weryfikacją wykopaliskową były bardzo obiecujące. Uzyskany obraz graficzny był bardzo sugestywny, ale po inwazyjnej eksploracji okazał się niewiarygodny. Zaburzony został przez nawieziony gruz, ferromagnetyczne odpady, które spowodowały, że jakość uzyskanych danych nie była wystarczająca dla architektonicznych rekonstrukcji przestrzennych.

Pewnym elementem analizy przestrzennej zmierzającej do lokalizacji kaplicy jest układ, zagęszczenie i datowanie pochówków. Sądząc po wyposażeniu, najstarsze pochówki występujące w regularnym układzie znajdowały się w wykopach A. Abramowicza i wykopie i T. Poklewskiego. Zapewne na północ od nich należy domyślać się lokalizacji kaplicy. Jej lokalizację potwierdza odnaleziony w 2014 r. ślad po krzyżu oraz koncentracja dużych głazów. Zadokumentowane ossuaria i ślady po punktowych, nieciągłych fundamentach przecinających pochówki szkieletowe to zapewne potwierdzenie nowożytnych kaplic bądź kapliczek cmentarnych.

Kaplica p.w. Św. Krzyża na Starym Mieście pojawia się w źródłach pisanych dopiero w 1235 r., wzmiankowana jest jeszcze w dokumentach z lat 1299, 1323, 1345 oraz 1396 r. (Tomczak 1955: 280–284). Ostatni raz pojawia się w źródłach pisanych w 1550 r. (Łęczycza 2003: 10). Jako opuszczony (*deserta*) kościół pomocniczy wymieniony został w wizytacji archidiakonu łęczyckiego w 1759 r. (Librowski 1974: 228), zaznaczony jest jeszcze na mapie województwa łęczyckiego de Perthesa. W latach trzydziestych XIX w. na cmentarzu wzniesiono kaplicę. Budowa kaplicy w 1834 r. na nieczynnym już cmentarzu była wyrazem reakcji parafian łęczyckich na próbę jego zaorania przez ówczesnego burmistrza Bałdowskiego. W XX w. był tu już tylko krzyż, zlokalizowany w miejscu dawnego kościoła i w sąsiedztwie sadzawki lub źródła. Stanowił on cel ostatnich „emausowych” spacerów i przetrwał do II wojny światowej. Według stanu z 1834 r., gdy zabezpieczano cmentarz przez okopanie go i utworzenie wokół rowu, posiadał on dwie morgi i 164 pręty kw. powierzchni (ryc. 10 a–b).

Autorzy monografii Łęczycy przyjmują, że kościół Św. Krzyża nie miał statusu parafialnego. Sądzą, że osada staromiejska należała do tumskiej parafii św. Mikołaja. Według nich świadczy o tym fakt odbywania się jarmarków w lokacyjnej (XIV w.) Łęczycy na św. Aleksego (17 lipca) i św. Mikołaja (6 grudnia) (Łęczycza 2003: 10–11).

Dla oceny czasu powstania i fundatora kaplicy Św. Krzyża istotny jest najstarszy dokument pochodzący z 1235 r. Wówczas krakowski archidiakon Gumpert przekazał klasztorowi cystersów w Wąchocku wieś Błonie leżącą „za Łęczyczą” oraz kaplicę Św. Krzyża leżącą w samej Łęczycy ze wszystkim, co do niej należy (*capellam Sancte Crucis in ipso Luchicia cum his, que ad eam spectant*). Darowizna ta uzyskała zgodę komesa Mściwoja, kasztelana oświęcimskiego, brata archidiakona. Sądząc po tym, że prawem własności dysponowali dwaj bracia, było ono efektem dziedziczenia po ojcu lub matce. Pozwala to łączyć fundację kaplicy z wiekiem XII. Postaci darczyńców zostały dość dokładnie poznane. Gumpert jest w 1217 r. prepozytem skalbmierskim, w 1224 scholastykiem sandomierskim, w latach 1234–1235 archidiakonem krakowskim, zmarł w 1241 r. Mściwój w 1222–1227 był kasztelanem sandomierskim, w 1228–1229 kasztelanem wiślickim, w 1231–1232 wiślickim, w latach 1234–1235 kasztelanem oświęcimskim. Występuje w kręgu urzędników Konrada Mazowieckiego, w 1239–1241 jest wojewodą łęczyckim, po opanowaniu Krakowa zostaje tam wojewodą. Na stanowisko wojewody łęczyckiego wraca w latach 1241–1243. Powrócił do Małopolski, gdzie został kasztelanem oświęcimskim aż do śmierci w 1250 r. (?). Tło polityczne kościelnych fundacji obu braci omówili szczegółowo A. Szymczakowa i L. Kajzer (Szymczakowa 2005: 85–100; Kajzer 2010: 11–25).

Materialnym przyczynkiem określającym pozycje Mściwoja, jednego z donatorów kaplicy, jest jego domniemany nagrobek. Przy okazji omawiana płyt nagrobnych rycerstwa sandomierskiego z wyobrażeniami mieczy sporo miejsca

jednej z nich poświęcił M. Florek. Jest wyjątkowa, albowiem zachowany napis pozwala na identyfikację pochowanej pod nią osoby. Częściowo zachowana płyta z mieczem i drzewcem niezidentyfikowanego przedmiotu do 1909 r. umieszczona była w posadzce kościoła dominikańskiego. Wykonana z szarego, drobnoziarnistego piaskowca, prostokątna, fazowana, zachowana częściowo – brak górnej części; obecne wymiary to: 139 x 56 x 16 cm. W części centralnej, okolone rytą, prostokątną ramką również ryte przedstawienie głowni miecza; na głowni między dwoma krzyżami majuskułowy napis odczytywany jako + MILES MISCVS (MISTIVI) +. Datowana na początek drugiej połowy XIII w. i wiązana z osobą Mściwoja, brata Gumperta, doskonale wpisuje się w „karuzelę stanowisk” tego czasu (Florek 2013: 50–61).

Kaplica Św. Krzyża była świątynią prywatną. Pierwsze dwa wieki po chrystianizacji w kościelnej architekturze wczesnośredniowiecznej Polski to dominacja fundacji panującej dynastii, duchowieństwa archidiecezjalnego, biskupów oraz elitarnych przedstawicieli warstwy możnowładczej. W tej epoce zrodziła się świadomość prestiżu, jaki niesie ze sobą status fundatora. Niebagatelną rolę odegrała też kwestia stabilności dochodów fundatorów z braku prawnego zabezpieczenia nadań ziemskich. W pierwszej połowie XII w. do kręgu fundatorów świątyń dołącza bogate rycerstwo, które wznosi kościoły w swych dobrach rodowych. Szczyt statystyczny ma miejsce w wieku XIII, gdy kościoły parafialne wznoszą również w swych allodialnych dobrach ziemskich prominentni przedstawiciele rycerstwa. Zjawisko to nazwano trafnie wiejskimi *ecclesia laicorum* (Tomaszewski 1974: 124). Interesująca nas kaplica mieści się w kręgu fundacji możnowładczych wznoszonych w stolicach księstw, zwykle przy swych siedzibach. Siedziby Piotra Włostowica i komesa Mikory we Wrocławiu, Sieciecha w Krakowie i Płocku jako analogie do siedziby Mściwoja przy kaplicy Św. Krzyża przywołał T. Lalik (1956: 257).

Niestety, na pozostałości siedziby Pobogów w wykopach archeologicznych nie natrafiono. Sądząc po analizach zawartości fosforu, mogła się ona mieścić na południe od cmentarza.

Wykonanie oznaczeń zawartości fosforu w gruncie oraz rozpoznanie powierzchniowej budowy geologicznej obszaru stanowiska archeologicznego Łęczycza–Emaus przeprowadził w październiku 2014 r. P. Kittel. Objęto nimi obszar o powierzchni około 1 ha, położony na południe od strefy badanej wykopaliskowo. Badania nie były możliwe do wykonania w bezpośrednim otoczeniu wykopu archeologicznego ze względu na występowanie mięjszych (ok. 1 m) nawarstwień nasypowych zawierających gruz. W ramach prac wykonano 45 ręcznych sondowań geologicznych, z których do opracowania geochemicznego zostały pobrane 43 próbki osadów, dwa wiercenia były bowiem niedrożne. Odwierty i odpowiadające im próbki numerowano kolejno z zastosowaniem cyfr arabskich – od 1 do 45. Podstawy teoretyczne metody fosforowej zostały omówione m.in. w polskiej literaturze.

Metoda terenowego oznaczania zawartości fosforu w gruncie została opracowana przez autora prac (Kittel, Sygulski 2010).

W badanej grupie próbek zarejestrowano zawartość fosforu w przedziale od 1. do 5. stopnia umownego (ryc. 11). Za wartość tła geochemicznego należy uznać zawartość fosforu na poziomie 0–1 st. um. Niemal połowa próbek przyjmuje wartości 4–5 st. um., tj. oznaczającą bardzo wysoką zawartością fosforu w gruncie. Grupują się przede wszystkim w północnej i zachodniej partii obszaru. Uzyskany rozkład zawartości fosforu w gruncie dowodzi intensywnej i miejscami bardzo intensywnej antropopresji w północnej, północno-zachodniej i zachodniej części badanego obszaru, co należy wiązać z długotrwałym, być może wielofazowym osadnictwem. Prowadzona na tym obszarze aktywność osadnicza skutkowałą zwiększoną akumulacją szczątków pochodzenia organicznego, zwłaszcza zwierzęcego. Słabszy zapis geochemiczny w południowo-wschodniej części badanego obszaru może dowodzić słabszej aktywności osadniczej lub aktywności pozostawiającej słabszy ślad geochemiczny.

Podłoże stanowiska na szczegółowo badanym obszarze stanowią w północnej, północno-zachodniej i zachodniej partii przede wszystkim piaski różnoziarniste, miejscami ze żwirami. W partii południowo-wschodniej występują przede wszystkim piaski średnio-, a miejscami również drobnoziarniste.

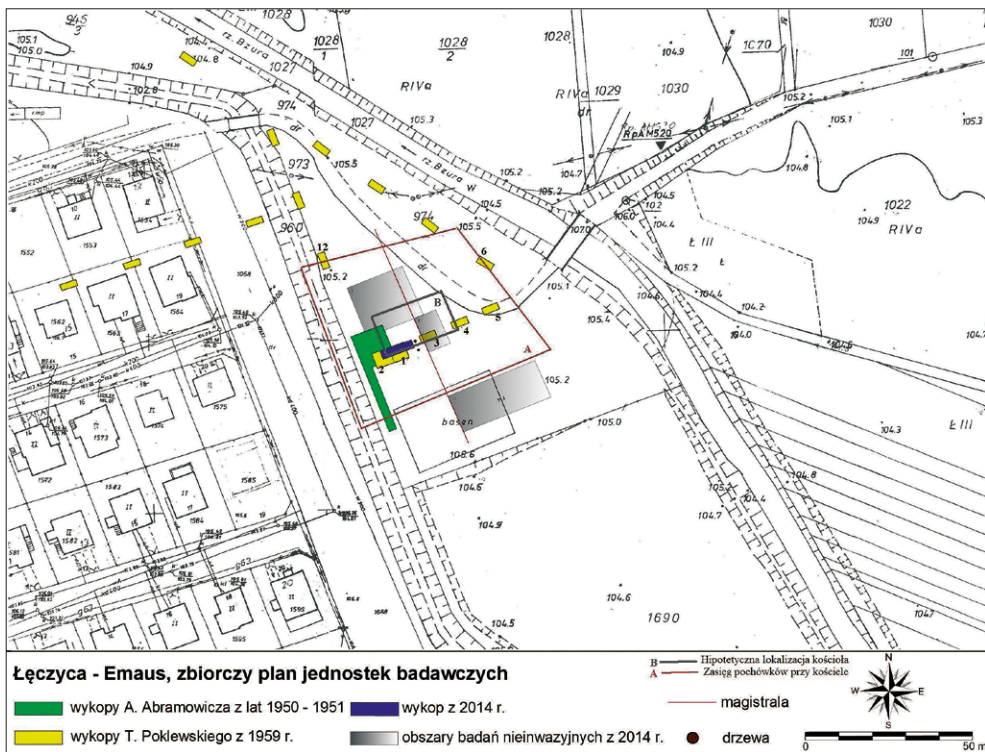

Ryc. 11. Stanowisko 32/AZP62-49. Wyniki badań P. Kittela z 2014 r.

Na znacznej części badanego obszaru stwierdzono występowanie miększej (do 1 m) warstwy kulturowej zbudowanej z piasków różnoziarnistych silnie próchnicznych, zawierających liczne domieszki węgla drzewnych oraz polepy, a także pojedyncze fragmenty ceramiki naczyniowej i kości. W części wierceń widoczne jest rozwarstwienie stratygraficzne warstwy kulturowej. Miejscami jest ona podścielona przemieszanymi piaskami różnoziarnistymi pylastymi i piaskami próchnicznymi (Kittel 2014).

Miejsca o podwyższonej zawartości fosforu to część średniowiecznej osady nazwanej później Starym Miastem.

Cmentarzysko Łęczycza–Emaus po przeprowadzonych badaniach sondażowych jawi się jako interesujące stanowisko o złożonej sytuacji stratygraficznej. Funkcjonowało od końca XII w. zapewne do wieku XVI przy istniejącej kaplicy (ryc. 12). Wielkość cmentarza oceniono na 2 morgi w 1834 r., a w 1902 r. na 3 morgi, czyli około 1,2 lub 1,8 ha. Pochówki stwierdzone w wykopach archeologicznych zajmowały powierzchnię około 30 arów. Określenie Emaus nie jest związane z okresem fundacji kaplicy. Obrzędy wielkanocne, odwołujące się do perykopy o uczniach

Ryc. 12. Stanowisko 32/AZP62-49. Plan zbiorczy dotychczasowych badań.

podążających do Emaus, pojawiły się w okresie baroku, w XVII w. i pierwszej połowie XVIII w., ale ich początków można poszukiwać w wieku XV. Pierwotnie Emausami nazywano w Polsce odpusty odprawiane w drugim dniu Wielkanocy, głównie w podmiejskich kościołach, a także towarzyszące im spacery i procesje poza obręb murów miejskich. Nie znamy w pełni genezy tych świąt, wywodzących się jeszcze z czasów pogańskich i związanych prawdopodobnie z wiosennymi uroczystościami święta zmarłych, które przez nawiązanie do Zmartwychwstania Pańskiego i swą masowość przekształciły się z upływem czasu w festyny i jarmarki świąteczne. Źródła ostatnich dwóch stuleci odnotowują odpust wielkanocny tylko w Krakowie, gdzie Emaus zachował się do dziś w swej pierwotnej formie. Współcześnie Emaus w Polsce jest rozumiany jako zwyczaj procesyjnego szukania Zmartwychwstałego, połączony ze śpiewaniem stosownych pieśni wielkanocnych i jako taki występuje w dwóch miejscowościach – w Krakowie–Zwierzyńcu i w Pietrowicach Wielkich koło Raciborza.

Kaplica Św. Krzyża znajdowała się przy wylocie drogi (grobli) wiodącej z Tumu obok grodu, przez Ostrów do Starego Miasta. (Na jej początku znajdował się kościół św. Mikołaja).

Stanowiska archeologiczne układają się na osi komunikacyjnej łączącej osadnictwo aglomeracji łączyckiej. Na zachodnim brzegu Bzury, sądząc po badaniach powierzchniowych z 1959 r., istniała osada później nazwana Starym Miastem, jej powierzchnia wynosiła około 15–18 ha. To tutaj mieścił się targ, na którym ograbiono kupców toruńskich w 1263 r. (KDP, t. 2: nr 96).

Zjawisko wczesnej urbanizacji ziem polskich ma już dość obfitą literaturę. Dzieje i przekształcenia średniowiecznej Łęczycy omówił L. Kajzer (2012: 383–393). Nowsze interpretacje zaprezentował T. Jurek (2014: 60–73). Zaprezentowana przez tego Autora nowa lokalizacja miejscowości Ostrów i młyna (znanych z dokumentu z 1145 r.) jest słabo uzasadniona i brak jej potwierdzenia archeologicznego. Ostrów, młyn i osada staromiejska to niewątpliwie część aglomeracji na zachodnim brzegu Bzury.

Jak do wczesnopolskich ośrodków grodowo-miejskich przystaje aglomeracja tumsko-łączycka? Czy punktem centralnym organizującym tę przestrzeń jest gród? Ile funkcjonowało osad otwartych i gdzie się znajdowały? Jaka jest rola składników sakralnych – świątyni i cmentarzysk w zdeterminowanej przyrodniczo i politycznie topografii aglomeracji? To temat daleki od jednoznacznych odpowiedzi.

Bibliografia

Źródła i wydawnictwa źródłowe

- Katalog Zabytków Sztuki*, t. II, *Województwo łódzkie*, red. J.Z. Łozinski, *Powiat łęczycki*, oprac. M. Kwiczala, K. Szczepkowska, Warszawa 1954.
- Kodeks Dyplomatyczny Polski. Zbiór dokumentów wystawianych przez królów pol., wielkich książąt litew. i papieży, dotyczących dziejów Polski, W. Księstwa Litew. i Śląska od XI w. do 1506*, t. I–II, wyd. 1847–1858 przez J. Rzyszczewskiego, A. Muczковского.
- Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. I–III, I. Zakrzewski (wyd.), nakład Biblioteki Kórnickiej, Poznań 1877–1879.
- Łaski Jan, *Liber beneficiorum archidiecezyi gnieźnieńskiej*, t. II, *Obejmujący Archidjako-naty: Kaliski, Wieluński, Łowicki i Łęczycki: z poręki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego podług kodeksów rękopiśmiennych Archiwum Gnieźnieńskiego i Kaliskiego*, Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Poznaniu, druk Lange J.B., Gniezno 1881.

Opracowania

- Abramowicz A. (1957), *Badania wykopaliskowe na cmentarzysku Łęczyca – Emaus*, „*Studia Wczesnośredniowieczne*”, 3, s. 294–297.
- Abramowicz A. (1960), *Badania archeologiczne w Tumie pod Łęczycą w 1957 r.*, „*Sprawozdania Archeologiczne*”, 10, s. 77–83.
- Abramowicz A., Nadolski A., Poklewski T. (1973), *Tombes decclésiastiques de Tum Pres de Łęczyca (XII–XIII siècles)*, „*Inventaria Archaeologica. Pologne*”, 30, s. 188–191.
- Augustyniak J. (2005), *Cysterskie opactwo w Sulejowie. Rozwój przestrzenny do końca XVI wieku w świetle badań archeologiczno-architektonicznych w latach 1989–2003*, Muzeum Archeologiczne i Etnograficzne, Łódź.
- Augustyniak J. (2014), *Średniowieczne przepawy przez Pilicę i ich obrona. Żarnowiec – Przedbórz – Sulejów – Inowłódz*, Fundacja Badań Archeologicznych Imienia Profesora Konrada Jażdżewskiego; Muzeum Archeologiczne i Etnograficzne, Łódź.
- Dąbrowska E. (2008), *Krzyż arcybiskupów polskich*, [w:] *Groby, relikwie i insygnia. Studia z dziejów mentalności średniowiecznej*, Wydawnictwo Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa, s. 57–71.
- Florek M. (2013), *Średniowieczne płyty nagrobne z przedstawieniami mieczy na Ziemi Sandomierskiej*, „*Acta Militaria Mediaevalia*”, 9, s. 39–61.
- Ginter A., Pietrzak J., Starecka K. (2007), *Archeologiczne badania ratunkowe przeprowadzone w 2005 r. na terenie cmentarza przy archikolegiacie w Tumie (stanowisko 3) gm. Góra św. Małgorzaty, pow. Łęczyca. Komunikat*, „*Łódzkie Sprawozdania Archeologiczne*”, 10, 2006–2007, s. 225–241.
- Gowin K. (2002), *Sprawozdanie z badań archeologiczno-architektonicznych przy absydzie zachodniej i w wieży północnej archikolegiaty w Tumie w 2002 roku, gm. Góra Św. Małgorzaty, powiat łęczycki (maszynopis w WUOZ Delegatura w Skierniewicach)*.
- Gowin K. (2003), *Sprawozdanie z badań archeologiczno-architektonicznych w kruchcie archikolegiaty w Tumie w 2003 roku, gm. Góra Św. Małgorzaty, powiat łęczycki, (maszynopis w WUOZ Delegatura w Skierniewicach)*.

- Gowin K. (2004), Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego w trakcie prac związanych z zagospodarowaniem terenu wokół archikolegiaty w Tumie w 2004 roku, gm. Góra Św. Małgorzaty, powiat Łęczycki (maszynopis w WUOZ Delegatura w Skierniewicach).
- Górecki J. (1902), *Wykopaliska pod Łęczycą*, „Światowit”, 4, s. 155–157.
- Grabarczyk T., Kowalska-Pietrzak A., Nowak T. (2003), *Dzieje miasta do końca XVI wieku*, [w:] J. Szymczak (red.), *Łęczycza. Dzieje miasta w średniowieczu i w XX wieku. Suplement do monografii miasta*, Oddział Towarzystwa Naukowego Płockiego, Łęczycza–Łódź, s. 9–104.
- Jurek T. (2014), *Pierwsze wieki Łęczycy*, [w:] R. Grygiel, T. Jurek (red.), *Początki Łęczycy*, t. III, Muzeum Archeologiczne i Etnograficzne, Łódź, s. 7–192.
- Kajzer L. (1986), *Opracowanie zbioru ceramiki naczyniowej z „wieży Karnkowskiego” zamku w Raciążku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 2, s. 199–225.
- Kajzer L. (2007a), *Z badań Kościoła w Łęczyckiem i Sieradzkim w średniowieczu*, [w:] A.M. Wyrwa (red.), *Ingenio et humilitate. Studia z dziejów zakonu cystersów i Kościoła na ziemiach polskich dedykowane Ojcu Opatowi dr. Eustachemu Gerardowi Kocikowi OCist*, Biblioteka Śląska, Poznań–Katowice–Wąchock (Liber Amicorum, 2), s. 499–512.
- Kajzer L. (2007b), *Ziemie Polski Centralnej w XIII wieku – wstępna próba charakterystyki archeologicznej*, „Archaeologia Historica Polona”, 16, s. 19–40.
- Kajzer L. (2010), *Między Łęczycą a Chrzęstowem, czyli kto, kiedy i dlaczego wybudował kościół w Stronisku nad Wartą*, [w:] *Dom, majątek, klient, sługa. Manifestacja pozycji elit w przestrzeni materialnej i społecznej (XIII–XIX wiek)*, Wydawnictwo Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 2010, s. 11–26.
- Kajzer L. (2012), *Łęczycza trzecia albo kazimierzowska. Garść uwag*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 60.3, s. 383–393.
- Kajzer L. (2013), *Refleksja nad osuszonymi bagnami, czyli z badań rejonu średniowiecznej Łęczycy*, [w:] T. Panfil (red.), *Scientia et Fidelitate. Księga Pamiątkowa Ewy i Czesława Deptułów Profesorów Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego*, Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin, s. 127–146.
- Kajzer L. (2016a), *Preludium na gród, zamek i klasztor. Exemplum Polski Centralnej*, „Archaeologia Historica Polona”, 24, s. 7–26, <https://doi.org/10.12775/AHP.2016.001>
- Kajzer L. (2016b), *Sedes translata czy principales, czyli kilka uwag o wczesnośredniowiecznej Łęczycy*, [w:] M. Grupa, A. Pydyn (red.), *Od Torunia do Charkowa*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń, s. 187–204.
- Kittel P. (2014), Raport z badań zawartości fosforu w gruncie metodą połową wraz z podstawową analizą budowy geologicznej obszaru stanowiska Łęczycza–Emaus.
- Kittel P., Sygulski M. (2010), *Ślady osadnictwa pradziejowego i historycznego w otoczeniu torfowiska Żabieniec*, [w:] J. Twardy, S. Żurek, J. Forysiak (red.), *Torfowisko Żabieniec: warunki naturalne, rozwój i zapis zmian paleoekologicznych w jego osadach*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 97–112.
- Krause J. (1995), *Sarkofagi cynowe. Problematyka technologiczna, warsztatowa i konserwatorska*, Wydawnictwo Troja, Toruń.
- Lalik T. (1956), *Stare miasto w Łęczycy. Przemiany w okresie poprzedzającym lokację – schyłek XII i początek XIII wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 4.4, s. 631–678.

- Lechowicz Z. (2010), *Problematyka przynależności historycznej ziemi radomskiej. Korelaty archeologiczne*, [w:] *Radom. Korzenie miasta i regionu*, t. 1, *Badania 2009*, Wydawnictwo Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa, s. 31–55.
- Lechowicz Z. (2011), *Dzieje ziemi radomskiej w średniowieczu. Okręg grodowy w Skrzyninie*, Miejska Biblioteka Publiczna im. Józefa A. i Andrzeja S. Załuskich, Radom.
- Lechowicz Z. (2018), *Kościół św. Trójcy w miejscowości Grębień pow. Wieluń. Archeologia i architektura*, „Rocznik Wieluński”, 18, s. 25–49.
- Librowski S. (1974), *Repertorium akt wizytacji kanonicznych dawnej archidiecezji gnieźnieńskiej*, cz. 1, z. 2, Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 1974 (Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne, 29).
- Mikołajczyk A. (1987), *Pojedyncze znaleziska monet jako źródło do historii osadnictwa w Tumie, woj. płockie*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Numizmatyczna i Konserwatorska”, 7, s. 25–32.
- Nadolski A. (1955), *Prace badawcze stacji archeologicznej w Łęczycy w latach 1953–1954*, „Sprawozdania Archeologiczne”, 1, s. 105–130.
- Starecka K. (2000), *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego w trakcie zakładania opaski odwadniającej na fundamencie archikolegiaty w Tumie w 2000 roku*, Gm. Góra Św. Małgorzaty, pow. Łęczycki, woj. łódzkie (maszynopis W WUOZ Łódź. Delegatura Skierniewice).
- Starecka K. (2002a), *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego w trakcie zakładania opaski odwadniającej na fundamencie archikolegiaty w Tumie w 2002 roku*, Gm. Góra Św. Małgorzaty, pow. Łęczycki, woj. łódzkie (maszynopis W WUOZ Łódź. Delegatura Skierniewice).
- Starecka K. (2002b), *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego w trakcie zakładania linii kablowej przy kościele św. Mikołaja w Tumie w 2002 roku*, Gm. Góra Św. Małgorzaty, pow. Łęczycki, woj. łódzkie (maszynopis W WUOZ Łódź. Delegatura Skierniewice).
- Stolarczyk T., Tomczak A. (2012), *Źródła kartograficzne do dziejów Łęczycy*, [w:] L. Sztompka, M. Żemigala (red.), *Zapiski, wykopaliska, mapy. Źródła do dziejów Łęczycy. Materiały z sesji naukowej w Łęczycy, dnia 26 kwietnia 2012 roku. XXXV-lecie Oddziału Łęczyckiego Towarzystwa Naukowego Płockiego*, Towarzystwo Naukowe Płockie. Oddział Łęczycza, Łęczycza s. 51–103.
- Szymczak J. (2012), *Źródła pisane do dziejów średniowiecznej Łęczycy*, [w:] L. Sztompka, M. Żemigala (red.), *Zapiski, wykopaliska, mapy. Źródła do dziejów Łęczycy. Materiały z sesji naukowej w Łęczycy, dnia 26 kwietnia 2012 roku. XXXV-lecie Oddziału Łęczyckiego Towarzystwa Naukowego Płockiego*, Towarzystwo Naukowe Płockie. Oddział Łęczycza, s. 12–40.
- Szymczakowa A. (2005), *Kilka uwag w sprawie fundatorów kościoła w Strońsku koło Sieradza*, „Archeologia Historica Polona”, 15,1, s. 85–100.
- Tomaszewski A. (1974), *Wiejskie Ecclesie laicorum w wieku XIII*, [w:] P. Skubiszewski (red.), *Sztuka i ideologia XIII w.*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław, s. 124.
- Tomczak A. (1955), *Stare Miasto w Łęczycy*, „Studia Wczesnośredniowieczne”, 3, s. 280–284.
- Tomczak A. (1966), *Źródła kartograficzne do dziejów Łęczycy średniowiecznej*, [w:] A. Abramowicz, A. Nadolski, T. Poklewski, J. Wieczorek (red.), *Łęczycza wczesnośredniowieczna*, t. 1, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław, s. 35–58.

- Wyrwa A.M. (2011), *Klejnot architektury drewnianej ziem polskich. Kościół św. Mikołaja w Tarnowie Pałuckim. Wielkopolska*, Wydawnictwo Pejzaż, Bydgoszcz.
- Zajączkowski S. (1951), *Studia nad terytorialnym formowaniem ziemi łęczyckiej i sieradzkiej*, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź.
- Zajączkowski S. (1958), *Opactwo „na łęczyckim grodzie” i jego uposażenie*, „Rocznik Łódzki”, 1, s. 283–300.
- Zajączkowski S. (1958a), *Początki kolegiaty łęczyckiej. Przyczynek do osadnictwa ziemi łęczyckiej*, „Roczniki Historyczne”, 24, s. 145–176.
- Zajączkowski S. (1964), *Uwagi nad osadnictwem dawnych ziem Łęczyckiej i Sieradzkiej (do przełomu XI i XII w.)*, „Rocznik Łódzki”, 8 (5), s. 167–178.
- Zajączkowski S. (1964a), *O posiadłościach klasztoru trzemeszeńskiego w Łęczyckiem w XII wieku na tle początków Łęczycy*, „Roczniki Historyczne”, 30, s. 54–69.
- Zajączkowski S. (1966), *Studia nad osadnictwem dawnych ziem Łęczyckiej i Sieradzkiej w XII–XIV w.*, „Studia z Dziejów Osadnictwa”, 4, s. 5–85.
- Zajączkowski S. (1976), *O przejściach przez błota łęczyckie w średniowieczu*, [w:] A. Galos, J. Janczak (red.), *Ziemia i ludzie dawnej Polski. Studia z geografii historycznej*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław (Prace Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego, Seria A, nr 179), s. 83–127.
- Żemigala M. (2008), *Cegła w budownictwie wielkopolskim w średniowieczu*, Wydawnictwo Instytutu Archeologii i Etnologii PAN, Łódź–Warszawa.

Summary

The aim of this article is to situate the sites on the west bank of the Bzura River, which have been known for a long time and have been studied in recent years, within the space of the Tum–Łęczyca agglomeration. Łęczyca–Emaus and Kępa Łęczyca–Dzierżbiew sites were explored by the team of the Institute of Archaeology and Ethnology of the Polish Academy of Sciences in Łódź in the middle of the previous century. In the twenty-first century, further excavations were carried out at these sites. Attempts were made to present the results in a broader settlement context and to assess the current state of research. The main problem is the establishment of the number of functioning open settlements and their location, and the role of sacred structures – temples and cemeteries in the naturally and politically determined topography of the early medieval agglomeration.

The Chapel of the Holy Cross in the Old Town appears in written sources in 1235, is mentioned in documents of 1299, 1323, 1345, and 1396, and appears in written sources in 1550. As an abandoned (*deserta*) auxiliary church, it was mentioned in the context of the inspection of the archdeaconry of Łęczyca in 1759. In the 1830s, a chapel was erected. By the twentieth century, there was only a cross here, located on the site of the former church, adjacent to a pond or a spring. It was the destination of the last “Emmaus” walks and survived until the Second World War.

In 1235, archdeacon Gumpert of Cracow gave the Cistercian monastery in Wąchock the village of Błonie, situated “beyond Łęczyca”, along with the Chapel of the Holy Cross,

located in “Łęczycza proper”, and everything that belonged to it. The donation received the approval of Count Mściwój, castellan of Oświęcim, brother of the archdeacon. Judging by the fact that the property right was held by two brothers, it was the result of inheritance from their father or mother. This makes it possible to link the chapel’s foundation to the twelfth century.

Research in 2014 confirmed that the so-called Emmaus cemetery is the church cemetery of the Old Town Chapel of the Holy Cross. The non-invasive methods used before the excavation verification were very promising. The resulting image was highly suggestive, but after invasive exploration it proved unreliable. It was disturbed by deposited rubble and ferromagnetic waste, which made the quality of the data obtained insufficient for architectural spatial reconstructions. In the area excavated, it was not possible to combine the stone finds into a convincing foundation projection of the structure. They were not in their original locations, having been spread over many years of ploughing. It seems certain that the chapel was built of wood in all phases.

Elements of the spatial analysis for the location of the chapel are the layout, density, and dating of the burials. Judging by the furnishings, the oldest burials occurring in a regular arrangement were in the pits of A. Abramowicz and pit 1 of T. Poklewski. To the north of them, one should infer the location of the chapel. This location is confirmed by the trace of the cross found in 2014 and the concentration of large boulders. The documented ossuaries and traces of discontinuous spot foundations across skeletal burials are probably the remains of several modern chapels or cemetery shrines. There is a chance to specify the projections of further structures with access to archival documentation, although a more reliable solution would be open-area excavations.

Keywords: medieval Łęczycza, the Chapel of the Holy Cross, archaeological excavation

Zbigniew Lechowicz

e-mail: zbigniew.lechowicz@onet.pl